

2005/6

# Til va adabiyot ta'limi

**ЎЗБЕКИСТОН  
РЕСПУБЛИКАСИ  
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ  
ВАЗИРЛИГИНИНГ  
ИЛМИЙ-МЕТОДИК  
ЖУРНАЛИ**

1991 йилдан  
чиқа бошлаган

Ўзбекистон Матбуот ва  
ахборот агентлигида  
079-рақам билан рўйхатга  
олинган

Тахририят манзили:  
700000 Тошкент шаҳри,  
Буюк Турон кўчаси, 41.



136-53-62,  
132-07-26.

Факс: 136-58-59  
E-mail: til@sarkor.uz

Бош муҳаррир:  
**Раъно ТОЛИПОВА**

Масъул котиб:  
**Шаҳноза ЖЎРАЕВА**

Муҳаррирлар:  
**Ўғилой МАВЛОНОВА,  
Доно ХЎЖАЕВА**

Саҳифаловчи:  
**Илҳом ЖУМАНОВ**

Матн терувчи:  
**Нодира  
МИРЗААХМЕДОВА**

Таҳрир хайъати:

Абдузухур АБДУАЗИЗОВ,  
Рустам АҲЛИДИНОВ,  
Қозокбой ЙЎЛДОШЕВ,  
Зухриддин  
ИСОМИДДИНОВ,  
Низомиддин  
МАҲМУДОВ,  
Санобар НИШОНОВА,  
Матлуба НУРМАТОВА,  
Шухрат РИЗАЕВ,  
Ёрмат ТОЖИЕВ,  
Боқижон ТЎХЛИЕВ,  
Наима УБАЙДУЛЛАЕВА.

## **Мундарижа**

### **Давлат тили ҳақидаги Қонун - амалда**

Гулмирза ҚУРБОННИЁЗОВ. Қорақалпоғистон аҳолисининг тили ҳақида. ....	4
--	---

### **Методика**

Fayoza RO‘ZIYEVA. Nutqning ko‘rinmas jilosi. ....	10
Barno ABDURAHMONOVA. Adabiy asarlarni “Yelpig‘ich” texnologiyasi asosida o‘rganish. ....	12
Baxtiyor FAYZULLAYEV. Maktabda Cho‘lpon badiiy mahoratini o‘rganish. ....	15
Malohat AHMEDOVA. 7-sinfda A.Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asari vositasida o‘quvchilarda milliy g‘ururni tarbiyalash. ....	20

### **Тилшунослик**

Гулбаҳор СУЛАЙМОНОВА. Яхши сўзининг полифункционаллиги. ....	24
Усмонжон РАҲИМОВ. Зидланиш асосидаги пресуппозиция. ....	25

### **Қиёсий тилшунослик**

Поён БАКИРОВ. Рус мақолларидаги туркий “сайёҳ” сўзлар. ....	29
---	----

### **Адабиётшунослик**

Нилуфар МИРЗАЕВА. 80-йиллар ўзбек шеъриятида тарих нафаси. ....	32
Наргис МАМАТҚУЛОВА. Ҳозирги ўзбек шеъриятининг бадий тил хусусиятлари. ....	37
Даврон АБДУЛЛАЕВ. Тоғай Муроднинг диалектизмлардан фойдаланиш маҳорати. ....	42
Моҳигул ЙЎЛДОШЕВА. Аваз - маърифий ғоялар куйчиси. ....	44
Хуршида ҲАМРОҚУЛОВА. Қиёфасиз шахс фожиасининг теран ифодаси. ....	47
Шавкат ҲАЙИТОВ. Куштигир сиймоси Навоий талқинида. ....	51
Тоҳир ХЎЖАЕВ. Образ ва моҳият. ....	61
Мунира ХУДОЁРОВА. Ер ости ва сув ости жисмларининг Навоий шеъриятидаги бадий талқини. ....	65

### **Мумтоз адабий асарлар луғати**

Боқижон ТЎХЛИЕВ. Қадимги туркий тил луғати. ....	68
--	----

### **Давлат тилини ўргатиш масалалари**

Одил БЕГИМОВ, Нигора ШОДМОНОВА. Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш тажрибасидан. ....	73
Нигора УМАРОВА. Тил таълими ва таълимий-электрон ишланмалар. ....	75

### **Танқид ва тақриз**

Рустамжон ТОЖИБОЕВ. Миллий уйғониш даври адабиётидан сабоқлар .....	80
--	----

### **Барҳаёт умрлар**

Абдуғофур РАСУЛОВ. Тарбиячи, танқидчи, таржимон. ....	86
Умарали НОРМАТОВ. Беназир сиймо эди. ....	88

### **Журналнинг 1-5 сонларида чоп этилган мақолалар**

<b>рўйхати</b> .....	91
----------------------	----

# DAVLAT TILI HAQIDAGI QONUN — AMALDA

## Қорақалпоғистон аҳолисининг тили ҳақида

Она заминда ҳеч бир халқ якка ўзи, бошқа халқлардан ажралган ҳолда яшаши ва ўз ижтимоий ҳаётини бекаму кўст йўлга қўйиши, маълум тараққиётга эришиши мумкин эмас. Халқлар ижтимоий ҳаёт жараёнида бир-бири билан ҳар хил ижтимоий алоқаларга киришиши, турмуш ташвишлари ва қийинчиликларини баҳам кўриши, муносабатнинг турфа хил мақомларини бошидан кечириши мумкин. Бу жараён тил алоқаларисиз, халқларнинг бир-бирига лисоний таъсирларисиз, тилларнинг ўзаро биргалиқдаги фаолиятисиз амалга ошмайди.

Маълумки, қорақалпоқ тили туркий тиллар занжиридаги бир халқадир. Усиз туркий тиллар мукамал тизимини, бошқа туркий тилларсиз эса миллий қорақалпоқ тилини тасаввур қилиб бўлмайди. Шу сабабли унинг ўтмишига ҳам, келажагига ҳам туркий тиллардан ажратган ҳолда ёндошиш, унинг эволюцион тараққиётини уларсиз тасвирлаш, истиқболларини белгилаш мумкин эмас.

Қорақалпоқ тилининг ҳозирги ҳолатига келишида, миллий тил сифатида ривожланишида, албатта, туркий тилларнинг иштироки ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу боис рус тилининг қорақалпоқ тилига баракали таъсирини инкор қилмаган ҳолда, унга биринчи навбатда туркий тилларнинг, кейинчалик бошқа тилларнинг таъсирини ёритиш мақсадга мувофиқдир.

Маълумки, ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида жойлашган Хоразм воҳаси кўпгина халқлар яшаган ва кўним топиб, кейинчалик бошқа томонларга силжиган қадим макондир. Бу ҳудудда маҳаллий сак,массагет қабилалари билан бир қаторда, қадимги хоразмийлар, форслар, грек-бақтрияликлар, кейинчалик араблар, мўғуллар яшаган ва ҳукмронлик қилган. Шунини айтиш мумкин<sup>1</sup>, бу ҳудудда турк, форс, араб, қадимги хоразм (у форс тилининг шимолий диалекти ҳисобланган), мўғул тиллари ўзаро алоқада ва бир-биридан “сўз олишиб, сўз беришиб яшашган”<sup>2</sup>. Ўша тиллар лексикаси, фонетик хусусиятлари, морфологик ва синтактик қурилишида мазкур тилларнинг бир-бирига ўзаро таъсири кўзга ташланади. Қорақалпоқ тили тизимида ҳам бу таъсирнинг ёрқин изларини кузатиш мумкин.

Тилларнинг ўзаро таъсири ва алоқаси бир хил бўлмайди. Уларнинг бир-бирига таъсири мавжуд тил эгаларининг тарихий, ижтимоий, лисоний, этник ва бошқа алоқаларига боғлиқ ҳолда бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин.

Қорақалпоқ тилига ҳам бошқа тилларнинг таъсири ўша тилларда гаплашувчи халқларнинг алоқалари характери, муносабати, алоқалар доираси ва манбаларига боғлиқ ҳолда ҳар хилдир. Чунончи, араб ва форс-тожик тилларининг қорақалпоқ тилига таъсири бевосита эмас, балки билвоситадир. Чунки, XII асрдан бошлаб туркий адабий тилда ёзма адабиёт аънаналари пайдо бўла бошлади. Шунгача бўлган даврларда ёзма китобий тил вазифасини араб, кейинчалик форс тили ўз зиммасига олган эди. *Эски ўзбек тили* номини олган туркий ёзма адабиёт тили ўзига араб ва форс-тожик тилидаги унсурларни сингдириб, янги адабий тил аънанасига асос солди. Бу тил эса ҳозирги давр туркий тиллари орасида ўзбек тилига энг яқин тилдир. Шу маънода у, энг аввало, *эски ўзбек тили* деб аталишига лойиқ тилдир. Ушбу тилнинг Марказий Осиёдаги туркий тилларнинг шаклланиши, ёзма адабий тилларнинг такомиллашуви, ёзма адабиётларнинг пайдо бўлишида катта ҳиссаси бор.

Эски ўзбек тилининг, яъни илмий адабиётларда *Ўрта Осиё туркчаси* деб номланаётган китобий тилнинг туркий тиллар орасида ўзбек тилига энг яқин тил эканлигини биринчи марта А.Н.Самойлович айтган<sup>3</sup>. Кейинчалик бу фикр К.К.Юдахин, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, В.В.Решетов, А.К.Боровков каби олимлар ишларида у ёки бу даражада ўз тасдиғини топган. А.М.Шчербак уларнинг фикрларини қувватлаган ҳолда шундай деган: “Шундай қилиб, ўзбек халқи ва эски ўзбек тилининг юзага келиш жараёни Моварауннаҳр ва Фарғона маҳаллий туркий аҳолисини Дашти Қипчоқ ва Хоразм аҳолиси билан ўзаро мураккаб таъсирининг натижасидир. Бунда машҳур *чиғатой улуси* номи билан аталиб келинаётган маҳаллий туркий халқ ўз-ўзидан форслар (эронлилар) билан аралашиб кетди ва қатор мўғул қабилаларини ўзига сингдириб юборди”<sup>4</sup>.

Қорақалпоқ тилшуноси Ҳ.Ҳамидов: “Ўрта Осиё туркчаси адабий тили Ўрта Осиёнинг туркий тилли халқларига то XIX асрнинг

иккинчи ярмигача ёзма адабий тил вазифасини ўтади”<sup>5</sup>, -деб тасдиқлайди.

Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқларининг кўпларида, жумладан, қорақалпоқ халқи ҳаётида ҳам эски ўзбек тили ёзма адабий тил вазифасини ўтаган. Унинг ёрқин кўриниши қорақалпоқ тили материалларида, айниқса, унинг халқ оғзаки ижодида ўзининг мустаҳкам тасдиғини топган.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди намуналари оғзаки сўзлашув тилига ниҳоятда яқин бўлади. Лекин бунда шунча кўп арабча, форсча унсурлар, қадимги хоразм тилига хос сўз ва иборалар учрайдики, бу ҳол қорақалпоқ тилига ўзбек тилининг таъсирини ва ўзбек тили воситасида арабча-форсча, қадимги хоразм тили унсурларининг ўтганлигини яққол кўрсатиб туради.

Мустақиллик йилларидан бошлаб ўзбек тилининг қорақалпоқ тилига таъсирининг янги даври бошланди. Бунга объектив ва субъектив омиллар сабаб бўлди. Объектив омиллар шу билан изоҳланадики, собиқ советлар даврида кундалик матбуотда чоп этиладиган сиёсий, ижтимоий, маърифий ахборотлар, расмий материалларнинг барчаси рус тилида тайёрланар, кейинчалик улар миллий тилларга таржима қилинар эди. Қорақалпоқ тили ҳам шундай ҳолатни ўз бошидан кечирган ва шу йўсинда рус тилидан қилинган таржималарда рус тилининг руҳи акс этар ва баъзи сўзлар тўғридан-тўғри таржимасиз қабул қилинар, бу эса рус тилининг миллий тилларга таъсирини кучайтирар эди.

Мустақиллик йилларида матбуот материаллари, расмий ҳужжатларнинг барчаси ўзбек тилида тайёрлана бошланди ва қорақалпоқ тилига тўғридан-тўғри ўзбек тилидан таржима қилинадиган бўлди. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек тилидаги баъзи сўзларнинг қорақалпоқ тилига ўзлашишига замин ҳозирлайди. Бунда ҳам икки ҳолат кўзга ташланади: а) ўзбек тилида қўлланилган кўпгина сўзлар (асосан, арабча, форсча-тожикча) қорақалпоқ тилида ҳам мавжуд бўлган сўзлар бўлиб, улар ё эскирган, ё тарихий сўзлар қаторига ўтган. Бундай сўзларнинг қорақалпоқ матбуотида тил алоқаларида истеъмолга киритилиши илгаридан қорақалпоқ тилида мавжуд бўлган луғавий бирликларнинг ҳаётга қайтиши, уйғониши сифатида кўзга ташланса, иккинчидан, тарихан таркиб топган, илгаридан қардош тиллар орасидаги мав-

жуд бўлган тил алоқаларининг тикланиши тарзида юзага чиқади; б) “ҳар бир табиий тилда фикрни аниқ ифодалаш учун керакли сўзлар сероб, фақат уни излаб ўтиришга бизнинг идрокимиз ялқовлик қилади”, деган эди бир вақтлари Ю.Тынянов<sup>6</sup>. Дарҳақиқат, тил билан шуғулланувчи кишилар, журналистлар, ёзувчилар, матбуот ходимлари бирор тилдаги матнни иккинчи бир тилга таржима қилаётганда ёки ўхшаш воқеа, ҳодисаларни сўз билан ифодалаётганда гоҳо шошма-шошарликка йўл қўядилар ёки унинг ўша тилдаги мосини қидириб ўтиришга эриниб, тайёр сўзни қўллайдилар. Бу бошқа тил сўзларининг иккинчи бир тилга тасодифан кириб қолишига имкон яратади. Ушбу сўз ўзлашининг субъектив омилларидан биридир. Лекин, барибир, бу ҳолат тил ривожланишини таъмин эта олмайди ва вақтинчалик ҳодиса бўлиб, тил ички қурилишига катта таъсир қилиши мумкин эмас. Бу тил ривожланишининг объектив қонуниятидир.

Қорақалпоғистоннинг шимолий туманларида қорақалпоқлар қозоқ аҳолиси билан ёнма-ён яшашади. Уларнинг бундай турмуш тарзи қорақалпоқ тилига қозоқ тилининг таъсир этишига сабаб бўлади.

Аммо қозоқча ўзлашмалар фақат диалектлардагина қўлланилади ва улар қорақалпоқ адабий тилида ўз аксини топмаган. Шу сабабли ҳам уларга диалектал таъсир сифатида қараш керак.

Илмий адабиётларда ижтимоий тилшуносликнинг асосий вазифаси тиллар вазиятида ҳудуддаги мавжуд тилларнинг ўзаро муносабатини ўрганишдан иборатлигини таъкидлайдилар ва бунда асосан қуйидагиларга эътибор қилиш зарурлигини қайд қиладилар:

1. Шахс ёки жамоа нутқ фаолиятида бир неча тил тизимларининг ўзаро рақобатлашиши (билингвизм ёки диглоссия ҳодисалари даражаси).

2. Бир тил тизимининг иккинчи тил тизимига таъсири ва уларнинг аралаш ҳолда қўлланилиши.

3. Нутқ жараёнида тил унсурлари аралашувини ва аралаш тил тизимларининг вужудга келиши жараёнларини тартибга солиш ва тасвирлаб бериш<sup>7</sup>.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Қорақалпоғистон

худуддаги икки социолингвистик зона доирасида тилларнинг ўзаро муносабатида фақат мазкур зоналарга хос бўлган тил жараёнлари ҳукмрон. Жанубий социолингвистик зонада асосий тил, яъни барча ижтимоий соҳаларда танҳо ҳокимлик вазифаси ўзбек тили зиммасидадир. Бу худуддаги туркман, қозоқ, кам миқдорда рус, корейс миллатига мансуб кишиларнинг барчаси икки тил соҳибларидирлар. Улар ўз она тилларида фақат оила муҳитида, ўз яқин қариндошлари ҳузурида, миллати зич яшайдиган худудларда қишлоқ, жамоа ҳўжалиги доирасидагина алоқа қиладилар. Бунда ҳам улар нутқида ўзбек тили тизимининг таъсири яққол кўзга ташланади. Масалан, бу зонада туркман миллатига мансуб кишилар жойларда ва катта худудларда зич жойлашган. Шу боис улар нутқида ўзбек тили унсурлари аралаш ишлатилади. Айниқса, қишлоқ ҳўжалиги, маориф, маданият соҳаларига тегишли атамалар, ушбу соҳаларнинг фразеологизмлари бу аҳоли нутқида ўз она тиллари билан аралаш ҳолда қўлланилади ёки ҳар 10 та сўзнинг 2-3 таси ўзбек тилига хос сўзлар бўлиб чиқади. Улар нутқида туркман ва ўзбек тили тизимларининг ўзаро муносабати ўзбек тили таъсирининг устунлиги ва қулай ижтимоий муҳитга эга эканлиги билан ажралиб туради. Бу ўзбек тилининг худуддаги барча аҳоли тилига объектив ва фаол таъсири билан изоҳланади.

Ушбу худудда қорақалпоқ миллатига мансуб аҳоли барча аҳолининг 5,1%ини ташкил қилади. Улар ҳам тарқоқ ҳолда, асосан қишлоқ жойларида яшашади ва ёппасига ўзбек тилида сўзлашади, улар ўзларининг миллий хусусиятларини, тилини тўла сақлаб қола олмаганлар, лисоний алоқалар ҳам оилада, жамоат жойларида, мактабларда ўзбек тилида амалга оширилади. Уларнинг қорақалпоқ миллатига мансублиги фақат тафаккурда сақланиб қолган, характер-хусусияти, тили нуқтаи назаридан, ўзбек миллатига мансуб аҳолидан фарқланмайди.

Шимолий социолингвистик зонада қорақалпоқ тили танҳо ҳукмронлик вазифасини ўтайди. Бу ердаги қозоқ, ўзбек, туркман, корейс, рус (кейинги иккиси охириги йилларда ниҳоятда камайган, борлари ҳам катта ёшдаги кишилар бўлиб, улар бу худудда 40-50 йилдан кўпроқ давр яшаган) миллатига мансуб аҳоли қорақалпоқ тилини тўла билади. Лекин русийзабон аҳоли



қорақалпоқ тилида оз сўзлайди, улар кўпроқ ўз тилларида сўзлашга мойилдирлар. Ёшлари эса қорақалпоқ ва рус тилларида бемалол алоқа қила оладилар.

Қозоқ миллатига мансуб кишилар асосан қорақалпоқ тилида мулоқот қилишади. Қозоқ ва қорақалпоқ тиллари бир-бирига ниҳоятда яқин бўлганлиги сабабли, қозоқ миллатига хос аҳолининг қозоқ тилдаги нутқини ажратиб олиш мушкул. Қорақалпоқ тилининг қозоқ тили диалектларига таъсири шунчалик кучлики, кишилар ўз оиласи, қариндошлари даврасида ҳам қорақалпоқ-қозоқ иккитиллилигини фаол қўллайдилар. Бу ҳудуддаги туркман миллатига мансуб аҳоли Хўжайли, Шуманай, Қонликўл туманлари ҳудудларида яшашади ва уларнинг кўплари (ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланувчилар) хизмат тақозоси билан қорақалпоқ тилини биладилар. Фақат оила муҳити билан чекланиб қолган кишилар соф туркман диалектида сўзлашадилар. Улар ҳудуддаги қозоқ, ўзбек миллатига мансуб аҳолига нисбатан ўз тилларини тўла сақлаб қолишган. Чунки улар кўпроқ чекка жойларда, алоҳида қишлоқларда, асосий омма тўпланадиган жойлардан олисларда, ажралган ҳолда яшашади. Уларнинг бундай турмуш тарзи ўз она тилларини сақлаб қолишига имкон яратган.

**Гулмирза Қурбонниёзов,  
филология фанлари номзоди,  
Нукус Давлат педагогика институти ўқитувчиси.**

---

10. Бекбаулов. Қаҳарманлық эпостын арап-парсы лексикасы ҳам онын тарийхий лингвистикалық характеристикасы. “Қарақалпақстан” баспасы, Нокис, 1979, 9-39-б.

2 В.Г.Белинский. Фольк. Соб. Соч. Т. X., М., 1955. С. 61.

3 А.Н.Самойлович. Абду-с-Саттар қазы. Книга рассказов о битвах текинцев. СПб., 1914 к истории среднеазиатского-турецкого языка. “Мир-Али-Шир” (таваллудининг 500 йиллигига бағишланган тўпلام). Л., 1928, 23-б.

4 А.М.Щербак. К истории образования узбекского языка // Вопросы языкознания, 1954. №6. 107-115-б; Грамматика староузбекского языка. М-Л., 1962, 19-б.

5 Х.Хамидов. Язык юридических документов XVIII-XX вв. и его отношение к современному каракалпакскому языку. АҚД. Нукус, 1969, 7-б.

6 Ю.Тынянов. Проблемы стихотворного языка. М., 1965, 77-б.

7 Ю.Абдуллаев, А.Бушуй. Язык и общество. Т., 2002, 325-б.



## METODIKA

### Nutqning ko‘rinmas jilosi

Alloh taolloga beadam shukrlar bo‘lsinki, insonga tabiatning turli siru asrorlarini bilishi, buzilmas intizomli qonuniyatlarini anglashi uchun aql-zakovat, kuch-qudrat ato etgan, barcha yaratgan mavjudotlardan farqli o‘laroq zabon bergan. Shuningdek, bir qator ulug‘vor vazifalarni ham topshirganki, ularning ado etilishi insonning chin komillikka erishu-vida asosiy omil bo‘lishi ma‘naviyati mukammal, aql-zakovati yuksak kishilar uchun yangilik emas.

Kishini ulug‘vorlikka yetaklovchi omillardan biri nutqning ixcham, ravon, jozibali va mazmunli bo‘lishidir.

Donishmand ota-bobolarimiz azaldan nutq madaniyatiga katta e‘tibor berib, unga amal qilishga harakat qilganlar. Ular qoldirgan turfa asarlarni o‘qir ekanmiz, har bir so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llaganlariga amin bo‘lamiz.

Adabiyot o‘qituvchisining asosiy vazifalaridan biri ham o‘quvchining o‘z nutqiga bo‘lgan e‘tiborini kuchaytirish, nafaqat darsda, balki hayotda ham har qanday zerikarli takrorlardan, keraksiz mubolag‘alardan xoli, samimiy ruh bilan sug‘orilgan so‘zlashuv usulbiga o‘rgatishdir.

Buning uchun, avvalo, o‘qituvchining o‘zi bu borada o‘quvchilarga o‘rnak bo‘lmog‘i kerak. Xalqimizda: *“Bolang aytganingni emas, qilganingni qiladi”*, - degan naql bor. O‘quvchi bilan muloqot jarayonida nafis nutq bilan uning qalbiga yo‘l topa olsakkina, uning muomalasida ham shu nafislik ozmi-ko‘pmi sezila boshlaydi.

Biz o‘quvchilarga go‘zal nutqning inson hayotidagi beqiyos o‘rnini tushuntira olishimiz lozim. Men o‘z darslarimda bu kabi fikrlarni o‘quvchilar ongiga singdirishda quyidagi kabi rivoyatlardan foydalanaman:

*Qadimda o‘tgan podsholardan biri tush ko‘radi. Tushida uning barcha tishlari to‘kilib ketadi. Shunda podsho huzuriga ta‘burchilarni chorlaydi va tushi ta‘birini so‘raydi. Ta‘burchilardan biri: “Hamma yaqinlaringiz o‘lib ketar ekanlar”, - deb javob beradi. Podsho bu qo‘pol javobdan g‘azablanib, ta‘burchini jazoga hukm etadi va boshqa ta‘burchini chaqiradi. U tush ma‘nosini anglaydi va nazokat bilan: “Siz barcha yaqinlaringizga nisbatan uzoq umr ko‘rar ekansiz”, - deya javob bera-*

*di. Podsho uning zukkoligiga tahsin o'qib, 100 tillo mukofot beradi.*

Bu kabi ibratli hikoyatlarning o'quvchilar nutq madaniyatini shakllantirishdagi o'rni beqiyosdir.

5-sinf adabiyot darsligida<sup>1</sup> ulug' bobomiz A.Navoiyning falsafiy-axloqiy asarlaridan biri bo'lgan "Mahbub ul-qulub"dan parchalar berilgan. Bu parchalarda ulug' shoirning yosh avlod nutqini o'stirish, nutq madaniyatini shakllantirishda zarur bo'lgan fikr-mulohazalari bayon etilgan. Jumladan, asarning "Til to'g'risida" bobida shunday deyilgan: *"Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz. Ko'p bemaza so'zlaydigan ezma kechalari tong otguncha tinmay huradigan itga o'xshaydi. Tili yomon odam xalq ko'nglini jarohatlaydi, o'z boshiga ham ofat yetkazadi. Nodonning vahshiyarlarcha baqirmog'i – eshakning bemahal hangramog'i. Xususan, odam yumshoqlik bilan do'stona so'z aytadi: ko'ngilga tushishi mumkin bo'lgan g'am uning so'zi bilan daf bo'ladi. So'zda har qanday yaxshilikning imkoni bor, shuning uchun aytadilarki, "Nafasning joni bor"* (183-bet).

Shu mo'jazgina parchada nutqning ko'zga ko'rinmas qudrati, uning har qanday ko'ngil g'amini yuvib tashlashga qodir sehri haqida gap boradi.

Ushbu mavzuni o'tar ekanman, undagi har bir so'z, jumla ustida o'quvchilarni fikr-mulohaza yuritishga undayman. Har bir jumladan ular uqqan ma'noni eshitaman. Keyin esa bir og'iz so'z bilan aytilgan fikr ostida yotgan ulkan ma'noning naqadar haqiqiy va hayotiy ekanligini ularga tushuntiraman. *"Nafasning joni bor"*, *"Odam tili bilan boshqa mavjudotlardan imtiyozlidir"* kabi jumlar ustida yuritilgan fikr-mulohazalar ba'zan bahs-munozaraga aylanib ketadi. Shu tariqa o'qituvchi uch tomonlama yutadi. Birinchidan, o'quvchi o'z fikrini erkin ifodalashga o'rganadi, nutqi shakllanadi. Ikkinchidan, o'quvchi nafaqat badiiy asarni, balki falsafiy asar mazmunini ham teran anglashga o'rganadi. Uchinchidan esa, u fikr ostidagi fikrni ilg'ashga harakat qiladi.

Ayniqsa, mana shu uchinchi holat bugungi kun uchun juda ahamiyatlidir, chunki ko'pgina o'quvchilar o'z fikrlarini ixcham va chiroyli tarzda ifodalay olmaydilar, o'z his-tuyg'ularini, tushunchalarini yuzaga chiqara olmay, o'qituvchini ham, o'zlarini ham qiynab yuboradilar. Bu, ayniqsa, dars jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Xususan, o'quvchi o'z fikrlarini aytish jarayonida hadeb qo'lini oldinga uzataveradi, go'yo har xil qo'l harakatlari bilan fikrini uzatayotgandek bo'ladi. Vaholanki, fikrni qo'l emas, til ifodalaydi. Bizning asosiy vazifamiz esa o'quvchiga tildan unumli foydalanishni o'rgatishdir.

Ana shu vazifani amalga oshirishning yana bir omili berilgan asar matnini tahlil qildirish, she'riy asarlarni ifodali yod aytishdir. Tahlil jara-yonida o'quvchi o'qituvchi bilan teng ishlaydi. O'quvchidan har bir jumladan uqqan ma'noni ixcham va ravon ifodalash talab etiladi.

5-sinf adabiyot darsligida Fitratning "Yurt qayg'usi" va "Yurt qayg'usi II" (288-290-betlar) nasriy she'ri berilgan. Men o'quvchilarga asar-ning nazmiy qismi bilan bir qatorda nasriy qismini ham yod olishni tavsiya etaman. Qarangki, asarning nasriy qismini yod olishni xohlov-chilar tarozi pallasini ko'proq bosadi. Nasriy asar, u har qancha nazmga yaqin bo'lmasin, baribir, qaysi bir ma'noda nutq. O'quvchi undan o'ziga yoqqan qismini yod oladi va aytayotganida xuddi o'ziniki kabi his qiladi. Bu holat unda chiroyli ohangda so'zlash istagini uyg'otadi. Nafis so'z esa nafaqat nutqni, balki nutq egasini ham ko'zga ko'rinmas jilosi bilan bezatib turadi.

Darhaqiqat, insonning tashqi go'zalligidan sanoqli daqiqagina hayratlanish mumkin. Ammo uning nutqidagi go'zallik kishilarni hamisha o'ziga tortib kelgan. Samimiyat bilan so'zlovchilar o'z fikrlarini atrofdegilarga tez singdira oladilar. O'zimiz ham ular suhbatidan bahra olamiz. Biz ana shu go'zallikka o'quvchilarni oshno etmog'imiz, ularni ilmdagina emas, muomalada ham yetuk insonlar qilib tarbiyalashimiz lozim. Ze-roki, ajdodlarimizdan bizgacha yetib kelgan bu go'zal til betakror jilosi bilan qalbimizga nur berib tursin.

**Fayoza RO'ZIYEVA,  
Toshkent shahridagi 153-maktabning  
til va adabiyot o'qituvchisi.**

---

1 N.Karimov, U.Normatov. Adabiyot. 5-sinf. T.: O'qituvchi, 2000.

---

## **Adabiy asarlarni "Yelpig'ich" texnologiyasi asosida o'rganish**

"Yelpig'ich" texnologiyasi murakkab texnologiyalardan hisoblana-di. Bu texnologiyani muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishda qo'llash yaxshgi samara beradi.

"Yelpig'ich" texnologiyasining mohiyati shundan iboratki, unda mavzuning turli qirralari bo'yicha axborot berish mumkin. Ayniqsa, o'quvchilarning o'z g'oyalari, fikrlarini yozma yoki og'zaki shaklda ix-cham bayon etish va uni himoya qilishlariga imkon beradi.

Mazkur usulda o'qituvchining asosiy e'tibori o'quvchilarni darsning faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratiladi.

Bu usul, shuningdek, o'quvchilarda ijodkorlik, erkin fikrlash, muloqot madaniyatini rivojlantiradi, nutq boyligini oshiradi. Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning "Qutudg'u bilig" asarini o'rganishda "Yelpig'ich" texnologiyasidan foydalanish haqida so'z yuritamiz.

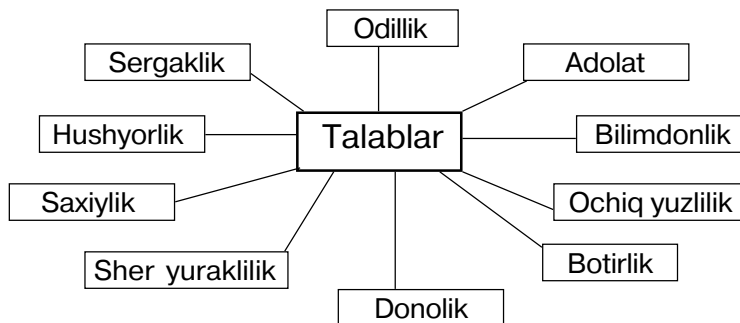
Adabiyot dasturida VIII sinfda<sup>1</sup> Yu.X.Hojibning hayoti va ijodi, uning "Qutadg'u bilig" asarini o'rganish uchun 3 soat vaqt ajratilgan.

O'qituvchi birinchi soatda adib haqida ma'lumot berganidan so'ng, darslikdagi ushbu asardan olingan parchani o'quvchilarga o'qitadi. Darsni mustahkamlash qismida o'qituvchi o'quvchilarning fikrlarini yozma shaklda ixcham bayon etish topshirig'ini beradi. Topshiriq ikki turda bajariladi. 1-turda darslikda berilgan matnga tayangan holda beklarga xos yaxshi fazilatlar va salbiy xususiyatlar aniqlanadi.

Bu topshiriqni yozma ravishda tegishli jadval tuzish asosida bajarish osonroq kechadi. Bunday jadvallar taxminan quyidagicha bo'lishi mumkin:

Beklarga xos fazilatlar	Beklarga yot xususiyatlar
Qilmishlari to'g'ri, fe'lu tabiati rost, tili chin, yetuk, ko'zi va ko'ngli boy, bilimli, zakovatli, hushyor, yomonlarga misli bir olov...	Yolg'onchilik, suqlik, zo'ravonlik, uyatsizlik, andishasizlik, ish ustida g'azablanish, boshqalarga naf bermaslik, ichkilikbozlik, egriqo'llik...

2-turda beklarga qo'yiladigan talablarni grafik chizmada ko'rsatish talab etiladi. Uni quyidagicha ifodalash mumkin:



“Yelpig‘ich” texnologiyasiga ko‘ra mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir yo‘la axborot olish mumkin. Bu esa o‘quvchilarning faolligini oshiradi.

Masalan: o‘qituvchi o‘zi tayyorlab kelgan quyidagi jadvalni doskaga chizib yoki oldindan tayyorlangan slaydni kompyuter vositasida ko‘rsatishi mumkin:

1. ....?
- Ha.
2. ....?
- Yo‘q.
3. ....?
- Ha.
4. ....?
- Ha.
5. ....?
- Yo‘q.
- 6.....?
- Ha.

Savollar miqdori sinfning tayyorgarlik darajasiga qarab ko‘paytiriladi. Ko‘rinib turibdiki, ushbu tasvirda faqat javoblar berilgan. Javoblarning barchasi *ha* yoki *yo‘q* so‘zlaridan iborat. O‘quvchining vazifasi matnga tayanib, ushbu javoblarga mos savollar tizimini o‘ylab topishdan iborat.

Quyida o‘quvchilar topgan savollar namunalarini keltiramiz:

- I.
  1. Oyto‘ldi Davlat timsoli edimi?
  2. Oyto‘ldi davlatga ko‘ngil qo‘yadimi?
  3. Asarda yaxshi axloqiy fazilatlar targ‘ib etilganmi?
  4. Adolat inson uchun fazilat bo‘la oladimi?
  5. Yusuf Xos Hojib qahramonlari orasida salbiy xususiyatlari bo‘rtib ko‘rinib turadiganlari bormi?
  6. “Qutadg‘u bilig”da ilgari surilgan g‘oyalar bugungi kunimiz uchun ham xizmat qila oladimi?
- II.
  1. Kuntug‘di Adolat timsolimi?
  2. O‘g‘durmish hukmdor Kuntug‘dining farzandi bo‘lganmi?
  3. Oyto‘ldining o‘g‘li otasiga munosib xislat-fazilatlar egasi bo‘la olganmi?
  4. Yusuf Xos Hojib tuyuq janridan foydalanganmi?
  5. “Qutadg‘u bilig”ning yetakchi qahramonlari orasida ayollar tim-

soli uchraydimi?

6. O'zg'urmish - qanoat timsoli sifatida bugungi zamondoshlarimiz uchun ham o'rnak bo'lishi mumkinmi?

III.

1. Hayotning turli sohalari haqida Oyto'ldi bilan O'gdulmish suhbatlashdimi?

2. O'gdulmish qanoat timsoli bo'la oladimi?

3. Adolat abadiy yashaydimi?

4. Kuntug'di adolat timsoli bo'la oladimi?

5. "Qutadg'u bilig"da muhabbat mavzusi qalamga olinganmi?

6. Xos Hojiblik Yusufning lavozimimi?

Berilgan topshiriqlar bajarilgach, har bir guruhning fikrlari boshqa guruhlar ishtirokida tahlil etiladi. Bunda savollarning mantiqiyligiga, izchilligiga e'tibor qaratiladi. Darsda bunday usul qo'llanganida o'quvchilarning faolligi sezilarli darajada ortadi. Vujudga kelgan pedagogik vaziyat tufayli ularning oldida yechilishi lozim bo'lgan muammo paydo bo'ladi va bu muammoni yechish uchun o'quvchilar fikr yuritishga majbur bo'ladilar.

Bunday topshiriqni bajarishda o'quvchilar o'zlarini chinakam kashfiyotchi sifatida his eta boshlaydilar. O'zlariga bo'lgan ishonch orta boradi. Bu hol ularni kashf etish sari ilhomlantiradi.

Topshiriqni bajargan o'quvchilar baholanadi. Baholashda ham jamoatchilik fikriga tayanish yaxshi samara beradi. Bunda o'quvchilarning o'zlaridan eng yaxshi tuzilgan savollar tizimi haqidagi fikrlari so'raladi. Bu jarayonda eng yaxshi tahlil qilib bergan o'quvchilarning o'zlari ham rag'batlantiriladi.

Natijada, bir darsning o'zida o'quvchilarning ham og'zaki, ham yozma nutqlarini o'stirilishiga imkon yaratiladi. Bunday dars usulini boshqa mavzularni o'tish jarayonida ham qo'llash mumkin.

**Barno ABDURAHMONOVA,**

**Qo'qon Davlat pedagogika instituti o'qituvchisi.**

---

1 A.Kattabekov, Q.Yo'ldoshev, H.Boltaboev. Adabiyot. 8-sinf uchun darslik-majmua. T.: O'zbekiston, 2001.

---

## **Maktabda Cho'lpon badiiy mahoratini o'rganish**

Mustaqillik tufayli bugungi kunda maktab o'quvchilari mumtoz adabiyotning yaqin davrlargacha o'rganilmagan namunalarini, "xalq

dushmani” deya asarlari ta’qibga uchragan adiblar merosini, zamon-dosh yozuvchilarimiz hayoti va ijodidan ayrim lavhalarni dastur aso-sida o’rganib kelmoqdalar. Yangidan tuzilgan adabiyot dasturi va dars-liklarida maktab o’quvchilariga she’riy san’atlar bo’yicha ma’lumot berishga qadam qo’yilganligi tahsinga loyiqdir. Xususan, professor B.To’xlievning 9-sinf uchun yozilgan “O’zbek adabiyoti” darsligida badiiy san’atlardan namunalar berilishi har jihatdan e’tiborlidir<sup>1</sup>.

Ma’lumki, Abdulhamid Sulaymon o’g’li Cho’lpon hayoti va ijodini umumta’lim maktablarining 7- va 11-sinflarida<sup>2</sup> o’rganish rejalashti-rilgan. O’rni kelganda ta’kidlash lozimki, maktab darsliklarida Cho’lpon asarlari bo’yicha qilingan tahlil va talqinlar o’zining ilmiy yangiligi, mukammalligi va xulosalarining aniqligi bilan ajralib turadi.

Ushbu maqoladan ko’zlangan maqsad o’quvchilarda darsda shoir-ning “Go’zal” she’rida qo’llangan badiiy san’atlarni ko’rsatishdir. Qayd qilish zarurki, mazkur she’r bo’yicha cho’lponshunoslikda anchagina xayrli ishlar amalga oshirilgan<sup>3</sup>. Ammo bu boradagi mavjud ishlarda biz ta’kidlagan masala bugungi kungacha yetarli darajada o’rganilmagan. Metodik adabiyotlarda badiiy asar tahlilining bir nech-ta usullari ko’rsatib o’tilgan. Shulardan biri asar matnidagi badiiy (*she’riy* ham deyiladi) san’atlarni aniqlash yo’l-yo’riqlaridir. Bu kabi ko’rsatmalarga, birinchi navbatda, adabiyot o’qituvchilari amal qilishi, xususan, she’riy san’atlar bo’yicha yetarli darajada nazariy tayyorgar-likka ega bo’lishi, darsda uni amaliy jihatdan qo’llay olishi adabiyot o’qitishdagi yangi tamoyilning muhim talablaridan biridir. Professor Qozoqboy Yo’ldoshev ta’kidlaganidek, “Chinakam badiiy tahlil bo’lmagan joyda adabiyot o’qitish faqat quruq voqealar bayonidan yoxud yalang’och g’oyalar tavsifidan iborat bo’lib qoladi”<sup>4</sup>.

Shu talablardan kelib chiqib, “Go’zal” she’rining tahlili quyidagicha bo’lishi mumkin.

“Cho’lpon she’rning birinchi misrasidayoq poetik ma’noni obrazli hamda ta’sirchan ifodalash niyatida she’riy san’atlarga dadillik bilan murojaat qiladi:

*Qorong’u kechada ko’kka ko’z tikib,  
Eng yorug’ yulduzdan seni so’raymen.*

Berilgan matndagi *ko’z tikmoq* birikmasi ibora bo’lib, u *qaramoq*, *tikilmoq*, *nazar tashlamoq* kabi ma’nolarni bildiradi. Agar asar matni-da ibora qo’llangan bo’lsa, bu **ta’bir** san’atidir. *Kecha* so’zi oldidagi *qorong’u*, *yulduz* oldidagi *yorug’* so’zlari tufayli **sifatlash** san’ati yuza-ga kelganligini o’quvchilarga tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Ayni



paytda, *qorong'u* va *yorug'* so'zlari ma'no jihatdan zid bo'lganligi sababli **tazod** she'riy san'ati hosil bo'lgan. She'rning keyingi misralariga e'tibor beraylik:

*Ul yulduz uyalib, boshini bukib,  
Aytadir: men uni tushda ko'ramen.  
Tushimda ko'ramen - shunchalar go'zal,  
Bizdan-da go'zaldir, oydan-da go'zal!*

Yulduzning uyalib, boshini bukib turishini **tashxis** (jonlantirish) san'atining betakror namunasi deyish mumkin. Odatda badiiy asarlar-da narsa va hodisalar, hayvon va parrandalar, umuman, jonsiz narsalarga inson xususiyatlarini ko'chirish **tashxis** san'atini yuzaga keltiradi. Bu, poetika ilmida **shaxslantirish** deb ham ataladi. Yulduzning lirik qahramon - oshiq savollariga javob berib, xuddi insondek gapirishi, to'g'rirog'i, unga nutq ato etilganini **intoq** san'atining ko'rsatkichi deyish o'rindir. Agar matnda biror so'z ikki yoki uch marta takrorlansa, unda **takrir** san'ati hosil bo'ladi. Keltirilgan matnda *tush* so'zi ikki marta, *go'zal* so'zi esa uch marta takrorlanishi hisobiga she'riy misralarda o'ziga xos ohangdorlik paydo bo'lgan. (*Takrir* - *takror* degan ma'noni bildiradi). Shuni ham unutmazlik lozimki, she'riy matndagi har qanday so'zning shunchaki takrori takrirni yuzaga keltiravermaydi. Takror poetik maqsadga, matndagi jozibadorlik va ta'sirchanlik kabi muhim sifatlarning yuzaga kelishiga xizmat qilsagina takrir san'ati amal qiladi.

Agar "Go'zal" she'rini shartli ravishda besh qismga bo'lib o'rgansak, ikkinchi qismda lirik qahramon endi o'z sevgilisi haqidagi xabarni Oydan eshitishni istaydi va u Oyni so'roqqa tutadi:

*Ko'zimni olamen Oy chiqqan yoqqa,  
Boshlaymen Oydan-da seni so'rmoqqa.*

*Ul-da aytadir: bir qizil yanoqqa  
Uchradim tushimda, ko'milgan oqqa.*

*Oqqa ko'milganda shunchalar go'zal,  
Mendan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!*

She'rning bu qismida ham Cho'lpon poetik an'anani izchillik bilan davom ettirib boradi. Bu o'rinda Oyning tilga kirishi **intoq** san'ati tufayli ziynatlangan bo'lsa, shoir fikrni yanada ta'sirliroq ifodalash maqsadida she'riy san'atlarning boshqa namunalarini ham tasvir

maydoniga olib kiradi. To'rtinchi misra oxiridagi *oqqa* so'zi beshinchi misrani boshlab beradiki, bu lafziy san'atlardan biri **tasbe** ekanligi o'quvchilarga ko'rsatilsa, ayni muddao bo'ladi. Shu o'rinda mazkur san'at she'rning birinchi qismida ham *tushda ko'ramen - tushimda ko'ramen* shaklida kelganligini eslatish joizdir. Adabiyotshunos olim Vahob Rahmonovning uqtririshicha, "Tasbe san'ati mazmun uzviyligini ta'minlash va to'xtamga asoslanadigan ifodalilikni yaratish uchun qo'l keladigan usuldir".<sup>5</sup> Darhaqiqat, bu o'rinda ham mazkur san'at imkoniyatlari tufayli mazmunda uzviylik, ayniqsa, misralarda hushohanglik vujudga kelganligini she'rni ifodali o'qish jarayonidayoq ilg'ash mumkin. Shu bilan birga, ikki so'zning (*ko'milgan oqqa-oqqa ko'milganda*) o'zaro o'rnini almashtirish evaziga **tardi aks** she'riy san'ati vujudga kelganligining guvohi bo'lamiz.

Cho'lponning betakor iste'dod egasi ekanligi, ayniqsa, uning nukta-donligi, so'zlardan mohirlik bilan foydalanishidan tashqari, she'riy misralardagi har bir tovushga ham nazokat va noziklik bilan ma'no yuklay olishida yorqin namoyon bo'ladi. Shoirning badiiy olamini keng tadqiq qilgan professor Naim Karimov mazkur she'r xususida to'xtalib, quyidagi mulohazani bayon qiladi: "Bu she'rdagi har bir so'z, har bir tovush o'zidan dilbar ohanglar taratadi. U bir qo'shiq singari jaranglaydi".<sup>6</sup>

Berilgan she'riy ko'chirmaga nazar tashlasak, undagi *q* undosh harfining o'ndan ortiq o'rinda takrorlanishi **tavze'** san'atini yuzaga keltirgan.

She'rning uchinchi qismida Cho'lponning badiiy mahorati, uning shoirona salohiyati yanada aniq ko'zga tashlanadi:

*Erta tong shamoli sochlarin yoyib,  
Yonimdan o'tganda so'rab ko'ramen.*

*Aytadir: bir ko'rib, yo'limdan ozib,  
Tog'u toshlar ichra istab yuramen!*

*Bir ko'rdim men uni - shunchalar go'zal,  
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!*

Agar e'tibor berilsa, she'rning bu qismida ham **tashxis, intoq** va **takrir** kabi she'riy san'atlar istifoda etilganiga ishonch hosil qilish mumkin. Endi lirik qahramon erta tongda esayotgan shamol bilan savol-javob qiladi. Shamol ham o'z iddaosini bayon etadi. Cho'lpon xuddi shu o'rinda shoirdan alohida mahoratni talab qiladigan she'riy san'at turi - **husni ta'lilni** qo'llashga bel bog'laydi va bu mushkul

vazifani ham mahorat bilan amalga oshiradi. Zero, *husni ta'lim - chiroyli asos keltirish* degan ma'noni bildiradi. Xo'sh, bu o'rinda qaysi voqea keltirilgan va nima dalillangan? Shamolning yo'ldan ozib, ya'ni adashib, tog'-u toshlar ichida izg'ib yurishi shunchaki, bekor berilgan emas, albatta. Chunki u ham go'zalni atigi bir martagina ko'rgan va uning go'zalligidan hayratga tushgan. O'zini yo'qotib, yo'ldan ozib, uni hamma joyda istab yurganligi shoirona dalillangan. Aslida go'zallarga osonlik bilan yetishib bo'lmasligi, ular oshiqdan o'ta fidoyilikni, pokiza e'tiqod va yuksak komillikni taqozo va talab qilishi mumtoz she'riyatdan yaxshi ma'lum.

Shu o'rinda shamol ham go'zal haqida lirik qahramon - oshiqqa xabar berib, uni *mendan* yoki *bizdan* ham go'zal degan so'zlarni atayin tilga olmaganligi zamirida muhim hayotiy mantiq borligini o'quvchilarga izohlash zarur bo'ladi. Shamol obrazi mumtoz she'riyatimiz, xususan, tasavvuf adabiyotidagi faol timsollardan biridir. Cho'lponning bu o'rindagi badiiy mahorati shundaki, u tasvirga an'anaviy obrazlarni olib kiradi. Tasvirda xolislikni, badiiy mantiqni aslo nazardan qochirmaydi.

She'rning to'rtinchi qismida go'zal haqida Quyosh ham dil rozini o'z o'tidan bekinib, qochib, shunday bayon qiladi:

*Ul ketgach, kun chiqar yorug'lik sochib,  
Undan-da so'raymen sening to'g'ringda.*

*Ul-da o'z o'tidan bekinib, qochib,  
Aytadir: bir ko'rdim, tushdamas, o'ngda.*

*Men o'ngda ko'rganda shunchalar go'zal,  
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!*

Ko'rinadiki, ushbu she'riy parchada ham yuqoridagi she'riy san'atlar tizimli tarzda qo'llangan. Va, nihoyat, she'r shunday so'zlar bilan o'z yakunini topgan:

*Men yo'qsil na bo'lib, uni suyibmen,  
Uning-chun yonibmen, yonib kuyibmen.*

*Boshimni zo'r ishga berib qo'yibmen,  
Men suyib ... men suyib kimni suyibmen?*

*Men suygan suyukli shunchalar go'zal,  
Oydan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!*

Demak, she'r ibtidosi badiiy san'atlar bilan qanday ziyatlangan bo'lsa, intihoda ham shoir bu an'anaga sodiq qoladi. She'rning asosiy qahramoni nomidan xitob qilgan shoir xoksor ohangda o'zini *men yo'qsil* deya atashida **taqsir** san'ati xususiyatlari aks etganligiga guvoh bo'lamiz. Taqsir san'ati faxriya she'riy san'atining teskarisi, ya'ni aksidir. Agar faxriyada shoir o'z iste'dodidan faxrlanib maqtansa, taqsirda esa o'zini uquvsiz, kam bilimli, qobiliyatsiz qilib ko'rsatishga harakat qiladi.

Misralardagi *yonibmen, yonib-kuyibmen, suygan, suyukli* so'zlari hisobiga **ishtiqoq** (bir o'zakdan yasalgan so'zlar) san'ati paydo bo'lganligi ma'lum bo'ladi. *Men suyib... men suyib kimni suyubmen?* misrasi ohangidan **tajohuli orifona**, ya'ni *bilib bilmaslikka solish* san'ati mohiyati sezilib turadi.

Xullas, "Go'zal" she'rini o'rganish jarayonida undagi obrazlarni, vazn xususiyatlari hamda asosiy va yordamchi she'riy unsurlarni aniqlash bilan birga, she'r matnidagi badiiy san'at namunalarini o'quvchilarning ko'z o'ngida ko'rsatib, ularning har biri haqida nazariy ma'lumotlar berib borish adabiyot o'qitishdagi samarali usullardan hisoblanadi.

**Baxtiyor FAYZULLAYEV,  
Xo'jand DU dotsenti.**

---

1 B.To'xliiev. O'zbek adabiyoti. 9-sinf uchun darslik.T.: O'qituvchi, 2000. 255-280-b.

2 N.Karimov, B.Nazarov, U.Normatov. XX asr o'zbek adabiyoti. 11-sinf uchun darslik. T.: O'qituvchi, 2002. 159-161-b.

3 D.Quranov. Cho'lpon hayoti va ijodiy merosi. T.: O'qituvchi, 1997. 33-34-b.; N.Karimov. Cho'lpon va uning badiiy olami // Cho'lponning badiiy olami. T.: Fan, 1994. 37-39-b.; B.Ro'zimuhammad. Cho'lpon - tong yulduzi demak... T.: O'qituvchi, 1997.

4 Q.Yo'ldoshev. Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. T.: O'qituvchi, 1996. 68-b.

5 V.Rahmonov. She'r san'atlari. T.: Yozuvchi, 2001. 41-b.

6 N. Karimov. Cho'lpon va uning badiiy olami // Cho'lponning badiiy olami. T.: Fan, 1994. 39-b.

---

## **7-sinfda A.Qodiriyning "Mehrobdan chayon" asari vositasida o'quvchilarda milliy g'ururni tarbiyalash**

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" da ta'kidlanganidek, galdagi muhim vazifalardan biri ma'nan yetuk, axloqan barkamol, milliy g'ururga ega shaxsni tarbiyalashdir. Bunda, albatta, adabiyot fanining ahamiyati beqiyos.

Ushbu maqolada 7-sinf darsligiga<sup>1</sup> kiritilgan A.Qodiriyning "Mehrobdan chayon" asari orqali o'quvchilarda milliy g'ururni tarbiy-

alash haqida fikr yuritmoqchimiz.

Ma'lumki, dasturda<sup>2</sup> romanni o'rganish uchun 3 soat vaqt ajratilgan. O'qituvchi bu uch soat davomida o'quvchilarga o'zbek millatining ma'naviy qadriyatlaridan faxrlanish, g'ururlanish hissini uyg'otish uchun asar tahlilini quyidagicha qilishi mumkin:

"Romandagi har bir voqea tasviri xalq, millat dardi bilan chambarchas bog'liqlik, u shu jihati bilan qimmatlidir. Asarda o'tmishdagi xalqimizga xos ma'naviy-axloqiy muammolar qalamga olinadi. Asar qahramoni Anvar o'z taqdirini millat taqdiri bilan uzviy bog'liqlikda ko'radi, harom ishlardan, nopok kimsalardan hazar qiladi, non-tuz hurmatini yuksak qadrlaydi, do'stlikda sadoqatlilikka amal qiladi. Asarda Anvar va Ra'no o'rtasidagi ishqiy kechinmalarning XIX asr Qo'qon xonligidagi ijtimoiy-siyosiy voqealarga bog'liq tarzda berilishida ham o'ziga xos ma'no bor. Chunki Anvarning ijtimoiy yo'nalishdagi dardlari ko'ngil dardlaridan kam emas edi. Bu o'zbeklarga xos yuksak ma'naviyatlilik, odamiylik, odob-axloq namunasidir. Yozuvchi asarni "Mehrobdan chayon" deb atab, unda ko'proq ziyolilar, madrasa ko'rgan mullalarni qahramon qilib tanlashidan maqsad, ayrim adabiyotshunoslar o'ylaganidek, musulmon ruhoniylarining reaksiyon rolini fosh etishdangina iborat emas, balki muqaddas dargoh - sajdagohdan chiqqan, bu dargohga nomunosib, munofiq, ma'rifatli bo'la turib, ilmiga amal qilmaydigan, shaxsiy manfaat, mansab-martaba yo'lida hech narsadan toymaydigan, iste'dodli, halol odamlarni ko'ra olmaydigan, e'tiqodsiz, millat qayg'usidan yiroq, o'z g'ururini nafs yo'lida qurbon qiluvchi kishilarni fosh qilishdir. Anvar qismatida, uning boshiga tushgan kulfat-ko'rguliklarda qahramonning qalb iztiroblari aks etadi. To'g'ri, "Mehrobdan chayon"dek yetuk asarning asosiy g'oyasini bu bilangina cheklab bo'lmaydi. Chunki asarda o'z millati taqdiri haqida qayg'uradigan, o'zbekona qadriyatlarni ulug'laydigan bir qator obrazlar ham mavjud.

Asardagi tarbiya - milliy ma'rifiylikning yorqin namunasi sifatida mardlik, komillik, o'ziga xos mushtaraklikni yuzaga keltirgan o'zbekona tantilik o'quvchini o'ziga maftun etib, xalqimizning ajoyib insoniy fazilatlaridan faxrlanish tuyg'usini vujudga keltiradi. Anvar obrazidagi do'stga sadoqat, o'zidan kattalarga bo'lgan hurmat, xalqparvarlik kabi sifatlar, milliy his-tuyg'u va milliy g'urur tufaylidir".

Anvar o'z qadr-qimmatini har narsadan ustun biladi, xonning qarshisida ham o'zini dadil tutadi. Shu o'rinda o'qituvchi o'quvchilarga quyidagi jummalarni sharhlab o'qib beradi:

*"Raqibni bu qadar jasoratda ko'rgan Xudoyorning ki prik ostlari uchib, soqol tuklari silkindi va biroz so'z topolmagandek tamshanib turdi.*

- *Sen bizga xiyonat qilding‘, it uvli!*  
Anvar bosh irg‘itdi.  
- *Iqrorman.*  
- *Tuzumni unutding‘!*  
- *Tonmayman!*  
- *Iqrorsan, tonmaysan, o‘bdon ish! - dedi zaharxanda qilib xon, - o‘luvdan ham qaytmaysan!*  
- *Men sizdan marhamat so‘rab kelgan emasman! - dedi iljayib Anvar,*  
- *o‘zimni o‘limga berib, bir gunohsizni qutqarish uchun kelganman!*  
*Hamnishinlar lablarini tishladilar. Xudoyor istehzoli kuldi.*  
- *Pusulmonchilik qig‘onsan-da!*  
- *Albatta! – dedi Anvar, - boshqalar kishi gunohi uchun gunohsizni tutib musulmonchilikdan chiqqach, men pusulmonliq bilan o‘lishni o‘bdan bildim!*

*Bu javob Xudoyorni qip-qizil tusga qo‘yib, manglayida terlar ko‘rindi, g‘azab o‘ti alanga oldi.*

- *Sening qig‘on ishing pusulmonchilikda bormi, it uvli?!*  
- *Musulmonchilikda yuzlab xotin ustiga bir kambag‘al uylanmoqchi bo‘lgan qizga ham zo‘rlilik qilish bormi, qiblai olam?” (189-b).*

Anvardagi g‘urur, dadillik shu bilan intihosiga yetmaydi, u gunohsizni ozod qilishni dadil turib talab qiladi:

“ - *Gunohsizni mening ko‘z oldimda banddan ozod qilinmas ekan, Anvarni bu yerdan chiqara olmaslar, qiblai olam, - dedi va o‘zini tashqariga torta boshlagan jallodlarni arslonlarcha siltab yubordi. - Sizda adolat bormi, janob!*

*Qo‘rqinch bu hayqiriq Xudoyorni insofga keltirdi. Jallodlarni to‘xtashga va hudaychini Sultonalini hozirlashga buyurdi...*

*Ko‘p fursat o‘tmay hudaychining orqasidan Sultonali kirdi, xonga qarshi turuvchini tanib, titradi... Titrar ekan, Anvardan biroz keyinda turib xonga ta‘zim qildi.*

- *Siz ozod bo‘lding‘iz! - dedi xon, - devong‘a chiqib o‘z ishing‘izg‘a qarang” (191-b).*

Shu o‘rinda o‘quvchilar e‘tibori chin o‘zbek yigitlariga xos tantilik, jo‘mardlik sifatlarining Anvar siymosida namoyon bo‘lishiga qaratilishi darkor. Bu misol ularda ma‘naviy qadriyatlarimizdan faxrlanish tuyg‘usi shakllanishiga turtki bo‘ladi.

Anvar o‘ziga xos dadillik va mardlik bilan o‘limga qarshi borar ekan, insoniylikning yuksak namunasini namoyish qiladi. Dor ostiga ketayotib xalq orasida unga qarshi ish tutib, uni nohaq dor ostiga kelishiga sababchi bo‘lgan Abdurahmon domlani ko‘rib qoladi va uning mal‘un basharasini ochib tashlaydi:

“- Kulishga haqqingiz bor, domla, chunki o‘ch olasiz! - dedi Anvar. Birdan hammaning ko‘zi Abdurahmonga tushdi. - Faqat siz ifloslik natijasida kulasiz, men... men to‘g‘rilik samarasini ko‘raman: siz iflos vijdon bilan g‘olibsiz, men sof vijdon bilan mag‘lubman... Meni dor ostiga kim keltirdi? Vijdon emasmi, taqsir! Sizni bu yerda kim tomoshabin qildi? Ifloslik emasmi, taqsir?” (192-bet).

Abdulla Qodiriy asarlarining bunchalik sevib o‘qilishiga sabab, bizningcha, undagi ona-vatanga, xalqiga bo‘lgan cheksiz muhabbatdir. Adib tom ma’noda o‘z xalqining farzandi edi, u vatani bilan hamnafas yashadi.

O‘quvchilar tahlilga chuqurroq kirishganlari sayin, Anvarning dor tagida o‘zini tutishi, Abdurahmonning hayosiz yuzidagi niqobi haqiqat tig‘i bilan yirtib tashlanishi kabi lavhalarini o‘rganish jarayonida bosh qahramon siymosi tobora yiriklashib, uning qiyofasidagi olijanoblik chiziqklarining oydinlashayotganligiga guvoh bo‘ladilar. Bu holat ularning ma’naviyatida o‘z izini qoldiradi, albatta.

Adibga zamondosh bo‘lgan ayrim yozuvchilar ijodida janr xususiyatiga e’tibor bermaslik, to‘qima imkoniyatlardan chuqur foydalanmaslik, qalb shukuhini tadqiq etmaslik, yuzaki tafsilotlarga berilib ketish kabi qator kamchiliklar mavjud bo‘lib, bular badiiy asarning milliyligiga, xalqchilligiga ma’lum darajada putur yetkazgan. Buni ko‘pchilik davr talabi deb baholaydi. Ammo ana shu milliylikdan chekinmay, asar voqealaridagi tabiiylikka, qahramonlar xarakteridagi o‘ziga xos usullarga e’tibor qaratmoqqa A.Qodiriy jur‘at etgan.

“Mehrobdan chayon” romanini o‘qigan har bir o‘quvchi unda Qodiriy fojeasini ko‘rganday bo‘ladi. Go‘yo muallif o‘z boshidan kechirgan mudhish hodisalarni XIX asrga ko‘chirib, saroydagi munshiyalar orasidagi mojarolarga o‘rab, o‘zgacha ko‘rinishda gavdalantirayotganday tuyuladi. Maktabda adib asarlarini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning faolligini oshiradigan asosiy jihat asarning yuqoridagi kabi tahlilidir, chunki qahramonlar taqdiri o‘quvchilarni befarq qoldirmaydi. O‘qituvchi asar orqali o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatadi, ularda milliy g‘ururni kamol toptiradi, natijada dars samaradorligi ham oshadi. Shunday ekan, A.Qodiriy asarlari orqali o‘quvchilarni milliy qadriyat va an’analarimiz ruhida tarbiyalash adabiyot o‘qituvchilarining muhim vazifasidir.

**Malohat AHMEDOVA,**  
**Nizomiy nomidagi TDPU o‘qituvchisi.**

---

1 Q.Yo‘ldoshev, B.Qosimov. Adabiyot. 7-sinf uchun darslik-majmua. T.: Yozuvchi, 2001. (Bundan keyingi misollar shu manbadan olingan bo‘lib, qavs ichida beti ko‘rsatiladi).

2 Umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi//Ta’lim taraqqiyoti. 1-maxsus son. T.: Sharq, 1999. 202-b.



## TILSHUNOSLIK

### ***Яхши сўзининг полифункционаллиги***

Ўзбек тилида кўпгина сўзлар полифункционаллик хусусиятига эга. Унда сўз маълум туркумга хос бўлиб, қўлланишда бошқа туркум вазифасини ҳам ҳеч қандай ташқи ўзгаришсиз бажараверади. Шу жумладан, ўзбек тилида сифат туркумига хос сўзларнинг ярмидан кўпи бошқа туркум вазифасини бажариш хусусиятига эга. Сифатлар маъно жиҳатидан предметнинг ранг-туси, шакл-ҳажми, маза-таъми, хил-хусусияти, ўрин ва пайтга муносабат каби белгиларини билдиради<sup>1</sup>. Масалан, *яхши сўзи ўзбек тилида сифат туркумига мансуб. Эргаш яхши йигит. Рубоб чалади, ашула айтади (Ў.Ҳошимов). Ушбу гапда яхши сўзи шахснинг белги-хусусиятини билдиради, яъни ижобий сифатга эга бўлган, талабга тўла жавоб берадиган, кишига ёқадиган деган маъноларни англатади.*

Сифатларнинг кўпи от туркуми вазифасини ҳам бажаради. Масалан, *яхши сўзи баъзан (матнда) от туркумидаги сўзларнинг вазифасини бажариб келиши мумкин. Бунда яхши сўзи ўзининг белгилик вазифасини йўқотиб, предмет, шахс маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. Шу жиҳатдан у отга кўчган ҳисобланади. Отга кўчган яхши сўзидаги бу умумий грамматик маъно ўзгариши туфайли унинг гапдаги вазифаси ҳам ўзгаради, яъни у предмет номини билдириб, худди от каби, гапда кўпинча эга ёки тўлдирувчи бўлиб келади. Масалан: Яхши (одам)дан от, ёмон (одам)дан дод (Мақол). Яхши (одам) топиб гапирар, ёмон (одам) қолиб гапирар (Мақол). Ушбу гапларда аниқланмиш туширилиб, аниқланмиш предметсиз ҳам айни шу белги - сифат орқали предметнинг ўзи тасаввур қилиняпти. Демак, сифат туркумига оид сўзлар нутқда от вазифасини бажариб келиши мумкин, бунда сифатларнинг характерли хусусияти шундан иборатки, уларнинг умумий лексик маънолари торайган ва аниқлашган бўлади.*

*Яхши сўзи иш-ҳаракат белгисини билдириб келса, равиш вазифасини бажаради ва гапда ҳол бўлиб келади: Яхши ишласак, ўз турмушимиз фаровон, юрт обод бўлади (Ойбек).*



Сифат туркумига оид сўзлар модал сўз вазифасида келганда ҳам қўшимча маъно ифодалайди. Улар гапда сўзловчининг ифодаланган фикрга, воқеа-ҳодисаларга турли муносабатини кўрсатади. Масалан: *Қаландаров рўйхатни кўриб бўлиб, Саидага узатди.*

- *Яхши, қаршилигимиз йўқ ..., лекин бизни беш олтита кетмончидан маҳрум қилар экансиз-да!* (А.Қаҳҳор). Бунда сифат туркумига оид сўз тасдиқ маъносини билдиради.

Буларнинг ҳаммаси сўзнинг нутқий имкониятлари билан боғлиқ ҳолда юзага чиққан. Ўзбек тилидаги сўзларнинг имконияти кенг, у нутқ жараёнида жуда кўп ифодалар билан юзага чиқаверади. Бироқ бундай имкониятлар барча тилларда ҳам бўлавермайди.

Масалан, рус тилида битта сўз ҳеч қандай ташқи ўзгаришсиз турли сўз туркумларида ишлатилмайди. Бунда қўшимчалар қўшиш орқали сўз туркумлари ўзгариб боради. Биз юқорида ўзбек тилидаги *яхши* сўзини таҳлил қилдик, энди эса шу сўзнинг рус тилида ишлатилишини кўриб чиқамиз.

*Яхши* сўзи рус тилида ҳам от ва сифат шаклига эга бўлади. Яъни: *Яхшилар кўпайсин, ёмон қолмасин.* Бу гапда *яхши* сўзидан ташқари *ёмон* сўзи ҳам от вазифасида қўлланган. Бу сўзлар рус тилида *хорошие, хороший-плохие, плохой* шаклида қўлланилади. Бу сўз яна равиш вазифасида ҳам қўллана олади: *Бу камбағал хаста йигитни Йўлчи яхши кўрар, аҳволига кўнгилдан қайғурар эди* (Ойбек). Бу гапдаги *яхши* сўзи рус тилида *хорошо* шаклида берилади. Демак, ҳолат хусусиятини билдирувчи кўпгина сифатларга хос характер шундан иборатдир.

Хуллас, ўзбек тилидаги сўзлар маъно нуқтаи назаридан маълум бир туркумга оид бўлса ҳам, бундан ташқари, бир ва ундан ортиқ туркум вазифасини бажара олади. Бунинг учун сўзлар кейинги туркум шаклини олмайдилар, чунки ўзбек тилида туркумларнинг ўзига хос шакли йўқ. Рус тилида эса ҳар бир сўз туркуми ўзига хос шаклда келади ва гап учун танланади.

**Гулбахор СУЛАЙМОНОВА,  
ЎЗМУ аспиранти.**

---

1 В.Г.Гак. Морфология. М.: Высшая школа, 1979. С. 70.

---

## **Зидланиш асосидаги пресуппозиция**

Маълумки, тил тизимининг асосини муносабатлар ташкил этади.<sup>1</sup> Шунинг учун ҳам ҳар бир тил сатҳининг асосий унсурлари

ўртасидаги ўзаро муносабатлар бутунлигини тил ва нутқ босқичида кўрсатиш ҳозирги давр тилшунослигининг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Айниқса, прагматик йўналишдаги илмий тадқиқот ишларида бу масалага алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Тилдаги муносабатлар замирида зидланиш (оппозиция) ётади. Шу боис зидланишни кенг маънода тушуниш анъанага айланган. Тор маънодаги тушунишда жуда кўп ҳолларда антонимик жуфтлик ва улар ўртасидаги муносабат тилшунослиқда *антонимия* ёки *зиддошлиқ* ҳодисаси сифатида талқин этилади.<sup>2</sup> Антонимия ҳодисаси тилнинг лексик ва грамматик сатҳларида муайян хусусиятларга эга. Сўзларнинг зид маъноларига бир уя (парадигма)га бирлаштириш асоси сифатида қаралади: *қаттиқ* ва *юмшоқ*, *баланд* ва *паст* каби. Ҳозирги давр тилшунослигида антонимия ҳодисасини сўзларнинг семантик тузилиши жиҳатидан тадқиқ этишнинг янги босқичи майдонга келди. Бунда антонимия ҳодисаси семасиологик эмас, ономасиологик таҳлил этила бошланди, яъни, шаклдан маънога эмас, маънодан шаклга бориш тамойили кучайди. Натижада антонимия ҳодисаси прагматик сатҳнинг ҳам тадқиқ объектига айланди.

Антонимик жуфтлик тил босқичида мусбат ва манфий қутбли маънога эга бўлган лексемалар модели сифатида умумийлик касб этса, нутқ босқичида шу модель асосида юзага келган хусусийликлар - аллолекс тарзида тушунилади. Назарий жиҳатдан мусбат ва манфий қутбли маънолар тизими диалектик бутунлик ҳисобланади ва маълум тизимни ташкил этади. Лекин нутқ босқичида шу диалектик бутунликнинг биттаси - ё манфий, ё мусбат маъноси иштирок этади. Шаклий жиҳатдан қаралганда, диалектик бутунлик-tizim бузилгандай кўринади. Система ҳақидаги таълимотларнинг мантикийлиги бузилади. Бу ҳолат тилнинг тузилиши, табиатига мос келмайди. Бундай ҳолатни ономасиологик таҳлил орқали аниқлаштириш мумкин бўлади. Агар *қуруқ* ва *ҳўл* антонимик жуфтликдаги унсурлардан бири - *қуруқ*да манфий, иккинчиси *ҳўл*да мусбат маъно бор деб ҳисобласак (*қуруқ*да - сув ёки намлик йўқ, *ҳўл*да сув ва намлик бор, бошқа ҳолатларда *йўқлик* ёки *борлик* семаси юзага чиқиши ҳам мумкин), буларнинг диалектик бутунлиги ҳар қандай сатҳда прагматик жиҳатдан сақланади. Фақат уларнинг системавий характери очиқ - эксплицит ёки яширин - имплицит тарзда намоён бўлади. Яширин тарздаги муносабатда бу жуфтликнинг биттаси (манфий ва мусбат маъно) амалий жиҳатдан ботиний кўринишда иштирок

этса, иккинчиси ноамалий жиҳатдан ботиний кўринишда юзага чиқади. Шундай ҳолатларда мазмундан шаклга бориш йўли тўғри бўлади.

Масалан: *Жуман кўйлагини қумга ёйиб қуритди* (А.Мухтор) гапида *қуритмоқ* сўзи қўлланилган. Лекин иккинчи кутб бўлган *ҳўл эди* сўзи шаклий жиҳатдан ишлатилмаган. Гарчи, ушбу сўз қўлланилмаган бўлса-да *қуритмоқ* сўзини ишора - пресуппозиция - тағмаъно орқали тушуниш мумкин. Бундай ҳолат гапнинг шакл ва мазмун муносабатида номутаносибликни, мазмуний мураккабликни юзага келтиради. Натижада содда шакл орқали мураккаб мазмун ифодаланади:

*Жуман кўйлагини қуритди.*

*Жуман кўйлагини қумга ёйиб қуритди.*

*Жуманнинг кўйлаги ҳўл.*

Бундай номутаносиблик антонимия ҳодисаси орқали ишора қилинган пресуппозициянинг натижасидир. Кўринадики, зоҳирий жиҳатдан *ҳўл* сўзи ишлатилмаган бўлса ҳам, *қуруқ* сўзининг ишораси орқали ботиний тушунилаверади. Диалектик бутунлик шаклий жиҳатдан бузилгандай кўринса-да, мазмуний жиҳатдан сақланганлиги намоён бўлади. Бундай ҳолат *қуруқ* ва *ҳўл* лексемаларнинг семаларида ҳам сақланади. Натижада, бирини эшитиш билан иккинчиси умумий билиш хазинамиздан ботиний жиҳатдан юзага чиқади ва бутунлик сақланади.

Баъзи ҳолларда мусбат ва манфийлик муносабатидаги қолип бир лексема доирасида бўлиши ҳам мумкин. Бунда диалектик бутунликнинг сақланишига экстралингвистик асослар ёрдам беради. Лекин биз тил босқичида бу сўзларни алоҳида-алоҳида лексема сифатида ажратамиз. Масалан: *Яхши* лексемасининг маъноси мусбат ҳисобланса, *ёмон* лексемасининг маъноси манфий ҳисобланади. Лекин нутқ босқичида *яхши* лексемасининг *ёмон* семали аллолекси бор ёки аксинча.

1. *Аҳмад яхши бола.*

2. *Аҳмад **яхши** бола*

3. *Аҳмад ёмон бола*

4. *Аҳмад **ёмон** бола*

Кўринадики, 2-гапда *яхши ёмон* сўзининг аллолекси, 4-гапдаги *ёмон* эса *яхши* сўзининг аллолекси тарзида антонимик жуфтликни ташкил этган. Яъни *яхши* < > *яхши*, *ёмон* < > *ёмон*. Бун-

дай ҳолат уларнинг уядошлик муносабатида ҳам ўз аксини топади. Яъни, *яхши сўзи ёмонга, ёмон сўзи эса яхшига* синоним бўлиб қолади. Уларнинг ўзаро синонимик ёки антонимик муносабатдорлигига экстралингвистик асослар - оҳанг, нутқий вазият кабилар ёрдам беради.

Масалан: *зарра* сўзи лексик жиҳатдан *атом* ёки *энг кичик элемент* маъносини билдиради. Бу сўзнинг семасида *бомба, вайрон қилиш* маънолари ҳам бор. Шунинг учун матнда *дахшат* сўзи билан бир парадигмада бирлашади. Натижада, *зарра* ва *дахшат* сўзлари матнда бир уяда туради ҳамда турли хил тағмаёноларга ишора қилади:

***Заррани ижод этиб,  
Даҳшат бало бунёд этиб.  
Оқибатни ёд этиб,  
Ҳайрон ўзинг, ҳайрон ўзинг.***

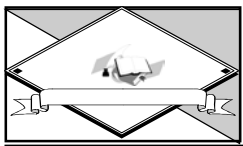
Демак, зидланишли муносабатнинг диалектик бутунлиги тил тузилиши ва табиатининг объектив муносабатидир. Улар кенг ва тор маънода тушунилади. Тор маънода зиддошлик ҳодисасини англатади. Зиддошлик ҳодисаси мусбат ва манфий кутблар асосига қурилади. Кутбларнинг бири иккинчисига прагматик жиҳатдан ишора қилади. Бири орқали иккинчисини тушуниш пресуппозицияга кўра юзага чиқади ва шаклий ҳамда мазмуний номутаносибликни ҳосил қилади. Тағмаёно орқали юзага чиққан пресуппозиция антонимик жуфтлик диалектик бутунлигининг объектив эканлигини кўрсатади. Уларнинг системавий характери ҳам тил босқичида, ҳам нутқ босқичида рўёбга чиқади.

**Усмонжон РАҲИМОВ,  
АДУ катта ўқитувчиси, ф.ф.н.**

---

1 А.Нурмонов. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. Андижон, 1992.; А.Нурмонов ва бошқалар. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т., 2001.; В.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. М., 1977.

2 Ўзбек тили грамматикаси. I жилд. Т., 1975.; У.Турсунов ва бошқалар. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Т., 1975.; Ш.Шоабдурахмонов ва бошқалар. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. Т., 1980.



### Рус мақолларидаги туркий “сайёх” сўзлар

Маълумки, асрлар давомида туркий ва славян халқлари орасида савдо-сотик, дипломатик, сиёсий, ҳарбий муносабатлар кенг ривожланган. Ўзаро алоқалар натижасида туркий халқлар тилларидан славян халқлари тилларига, шу жумладан, рус тилига талайгина сўзлар ўтиб, ўзлаштирилган. Бу сўзлар рус тилининг фонетик, грамматик қоидаларига тўлиқ мувофиқлашган. Баъзан маълум вақт ўтиб улар ўзларининг она тилларига ўз маъносида гоҳо кўчма маъноларида қайтган. Бундай ҳодиса дунёнинг кўпгина тараққий этган тилларида ҳам мавжуд. Ана шу қайта ўзлашган сўзлар *сайёх* сўзлар деб аталади.

Ушбу мақолада рус халқ мақолларида учрайдиган туркий *сайёх* сўзлардан айримлари ҳақида сўз юритмоқчимиз.

*Артель атаманом крепка (Артель саркори билан кучлидир)* рус халқ мақолидаги *артель* сўзи ҳар икки тилда бирор касб-хунар эгаларининг бирлашиб ишлаш учун тузилган ташкилоти маъносида қўлланади. Бу сўз рус тилига туркий тиллардан ўзлаштирилган бўлиб, татар ва бошқирд тилларида *артель* сўзи *арт+ил* бирлашувидан ҳосил бўлган, у орқадаги *эл, халқ, заҳира* маъноларини англаган.

*Атаман* сўзи XIII асрда рус тилига туркий тиллардан *ватаман* шаклида ўтган. У рус тилида қуйидаги маъноларга эга:

1. Октябрь тўнтаришига қадар: *юқори табақали казак, ҳарбий полиция ва маъмурий вазифаларни бажарувчи казак қўшинлари бошлиғи, казак қишлоқларидаги тайинлаб ёки сайлаб қўйилган бошлиқ.*

2. Фуқаролар уруши даврида: *Украина, Дон, Ўрта Осиё ва Сибирда оқ гвардиячилар бошлиғи.*

3. Эскирган маъноси: *қароқчилар ва ўғрилар тўдасининг бошлиғи; бирор касб-хунар эгалари бирлашмаси – артель бошлиғи, саркори.*

*Артель атаманом крепка* рус мақолида *атаман* сўзи *саркори* маъносида қўлланилган. Россиянинг Владимир вилоятида бу сўз *хасис, зикна, қурумсоқ одам* маъноларига ҳам эга.

А.Преображенский ва В.И.Даль каби тилшунослар *атаман* ҳамда полякча *хетман* сўзларини эски немисча *хеубтманн*, ҳозирги немисча *хауптманн* сўзларидан келиб чиққан деб ҳисоблайдилар. И.В.Горяев эса *атаман* сўзи *ата ота ва таман (туман),*

яъни ўн минг сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган деб катта хатога йўл қўйган. М.Фасмер, Н.К.Дмитриев, Е.Н.Шиповалар эса бу сўзни туркий тиллардан ўзлашган қадимий рус ўзлашма сўзидир, деган фикр билдирадilar. Н.К.Дмитриевнинг қайд қилишича, атаман сўзи ата ўзакка –ман аффиксининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Ата – катта ота, энг катта маъноларини англатган. Машҳур рус туркийшуноси М.Т.Добродумовнинг фикрига кўра, атаман сўзи асли булғорча ватаман сўзидан ўзлашган.

*Молчи невестка: сарафан куплю (Агар билганларингни гапирмасдан жим турсанг, хизматинг учун хурсанд қиламан)* мақолидаги сарафан сўзи туркийчадир.

Ўзбек тилидаги сарафан сўзи рус тилидан қайта ўзлашган бўлиб, хотин-қизларнинг енгисиз уст кўйлаги шундай номланади. Рус тилида бу сўз кўп маънолидир. Қадимий Русда хушбичимли эркаклар киядиган узун кафтан (чакмон) ҳам сарафан дейилган. Демак, сарафан сўзининг рус тилидаги бирламчи маъноси аёллар кўйлаги эмас, балки эркаклар чакмонидир. Сарафан сўзининг бошқа маънолари ҳам мавжуд. Этимолог олимларнинг фикрича, форс тилидаги сарпо сўзи туркий тиллар орқали рус тилига ўтиб, сарафан шаклида ўзлаштирилган.

Бу сўз форс тилида икки қисмдан: сар – бош, по - оёқ сўзларидан иборат бўлиб, бошдан оёққача демақдир. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам сарпо сўзи қўлланилиб, тўй ва бошқа расмий маросимларда тақдим этиладиган кийим-кечак, кийим-бошни англатади.

*С чумою да с тюрьюмою никогда не бранись (Касал бўлмайман, турмага тушмайман деб қасам ичма).* Бу мақолдаги тюрьюма туркий сўздир. Рус тилида ҳайвонлар сақланадиган жой, қафасни ҳам тюрьюма сўзи билан аташ мумкин. Қамоқхонада сақланаётган маҳбусларни ҳам кўчма маънода тюрьюма дейилади.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”<sup>1</sup> да тюрьюма сўзи рус тилидан ўзлашганлиги қайд этилади. Машҳур фин туркийшуноси Арво Марти Октавиакус Рясянен фикрича, бу сўз қадимий туркийча бўлиб, тур феълига -ма аффиксини қўшиш билан ясалган отдир. Бу сўзни ҳозирги замон қатор туркий тилларда, чунончи, татар, олтой, қирғиз тилларида учратиш мумкин. М.Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк” асарида ҳам мазкур сўзни учратамиз.

*Чулки новы, пятки голы (Янги кийим оч-яланғочликни бекитмайди)* мақолидаги чулок(чулки) сўзи ҳам келиб чиқиши жиҳатидан туркийчадир.

Рус тилидан ўзбек тилига қайта ўзлашган чулки (хотин-қизларнинг тиззадан юқоригача чиқадиган пайпоғи) сўзи кўплик шакли билан кириб келган. Бирлиқдаги шакли – чулок. Рус тилида бу сўз

қўп маънолидир. От, туя каби ҳайвонлар оёғининг пастки қисмини қоплаб турувчи бошқа рангдаги жун ҳам рус тилида *чулок* дейилади. Бу жун одатда оқ рангда бўлади. Ўзбек тилидаги *чулки* сўзи кўринишидан русчага ўхшаса-да, аслида туркийчадир. Чувашча *чэлга, чулга*; татарча *чолгау – пайтава, чолга – ўрамоқ*; қозоқча *чулғау – болдирга ўраладиган пайтава*; олтой тилидаги *чулгу - йўргак* маъноларини билдиради. Машҳур рус шарқшунос-туркийшуноси, академик В.В.Радловнинг “Опыт словаря тюркских наречий” асарида бу сўз *чулгау* шаклида қайд қилинган.<sup>2</sup>

*На татарских щах жиру нет, а на русских пару нет.* Бу рус халқ мақолидаги *жир* сўзи ҳам келиб чиқиши жиҳатидан туркийчадир. Татарлар ёғсиз гўштдан карам шўрва тайёрлаганлар. Шунинг учун ҳам татарларнинг карам шўрваси жирсиз (ёғсиз) бўлган. Руслар карам шўрвани совутиб ичганлари учун унда буғ бўлмаган.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”<sup>3</sup> да *жир* сўзи рус тилидан ўзлашганлиги қайд этилади. Лекин, бизнинг фикримизча, *жир* сўзи асли туркий бўлиб, М.Кошғарийнинг луғатидан ўрин олган. *Жир* сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланилади. Ёғсиз таом ёки гўштга нисбатан ҳеч жири йўқ, озғин киши ва молга нисбатан *бунга ҳеч бир жир битмаяпти* иборалари қўлланилади. *Жир битди* деганда *семирди, ёғ битди* маънолари англашилади. Бу ибора кўчма маънода *бойимоқ, давлатмандлик* маъносида ҳам қўлланади: *Энди унга жир битди-да, шунинг учун эски жўралари билан гаплашмай қўйди.* Ушбу сўзга маънодош *ёғ* ва *мой* сўзлари фарқини тўғри англамаган кишилар нутқда нотўғри қўллайдилар. Маълумки, рус тилидаги *жир, сало, масло* сўзлари аслида бир хил моддани билдиради, аммо улар олинадиган манбалари жиҳатидан фарқ қилади.<sup>4</sup> Рус тилида ҳайвон ёғи *сало*, ўсимлик ва сут ёғи *жир* деб аталади. Русча *сало* ўзбекча *ёғ, масло – мой* маъноларини беради. Шунинг учун *зигир ёғи* эмас, *зигир мойи, пахта ёғи* эмас, *чигит мойи* дейилса тўғрироқ бўлади. Чунки ўсимликдан ёғ эмас, *мой* олинади.

Юқоридаги мисоллар турли хил халқларнинг ўзаро мулоқоти уларнинг лексикасига ҳам таъсир этишини, бири иккинчисидан сўз олиб ўзлашма сўзлар ҳисобига луғатлари бойиб боришини кўрсатади.

**Поён БАКИРОВ,**  
**Термиз Давлат университети доценти.**

1 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. Москва, 228-б.

2 В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. III том, 20-25 б.

3 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I жилд. Москва, 282-б.

4 А.Рустамов. Сўз хусусида сўз. Т., 1987, 111-б.



### 80-йиллар ўзбек шеърлятида тарих нафаси

Инсоният қалбида ҳамиша руҳий озуқага эҳтиёж сезилади. У ўз қалбини тиклаш, тафаккурини камолотга етказиш учун кучкуват манбаларини излайди. Тарих, хотира ана шундай қудратли манба сарчашмаси ҳисобланади. Киши фақат маълумот олиш учунгина тарихни ўқиб ўрганмайди. Бу унга яшаган умрни хаёлда, тасаввурда қайта яшаш, ибрат олиш ёки хулосалар чиқариш учун зарур. Лекин ҳар бир давр ҳукмрон сиёсатининг тарихга ўз қарашлари бор. Масалан, мустабид тузум ҳамиша бизнинг тарихимизга кўрқув билан қараган. Ўз замонасида катта кучга эга бўлган шахсларнинг - соҳибқирон Амир Темур, улуғ мутафаккир Алишер Навоий, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқаларнинг исмларига, иложи борича, соя солишга уринилган. Улуғ аждодларни унутсин, бугунги қарамлик, қуллик руҳи билан яшасин, деган ақида ҳукмрон эди.

Ватанимиз мустақил бўлгач, “Тарихий хотираларсиз келажак йўқ”<sup>1</sup>, деган шиор шууримиз, фаолиятимизга синга бошлади.

Истиклол туфайли Ватан, халқ, аждодлар, ўтмиш, қадрият ва мерос ҳақида баралла сўзлаш имконияти туғилди. Ахир кечагина мустамлака тузумига қарши бош кўтарган Тошкент, Жиззах, Андижон кўзғолонлари, Дукчи Эшон ҳақида ёзиш, гапириш туғул, улар ҳақида ўйлаш ҳам ман этилган эди. Қатағон йилларида камок ва сургун азобларини бошидан кечирган ва ҳалок бўлган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби минглаб миллат гулларининг хотиралари топталиб, уларнинг асарларини ўқиш таъқиқланган эди.

Адабиёт тарихга қайта умр бергувчи асосий омил ҳисобланади. Шу тинч жамиятда тарихга қизиқиш уйғотиш, халқни ўзлигини англашишга уриниш масъулиятини ҳам адабиёт биринчилардан бўлиб ўз зиммасига олди.

Шеърлятга тарихий шахслар кириб келиб, шоирларнинг бу борадаги ижодий имкониятларига йўл очилди.

Ушбу мақолада ўз шеърларида тарих зарварақларига муро-



жаат этган замондош шоирларимиз ҳақида сўз юритмоқчимиз. Шулардан бири Анвар Исроиловдир.

Анвар Исроилов ўзининг шундай шеърларидан бири бўлган “Абдулла Қодирий”<sup>2</sup> шеърида Абдулла Қодирий тимсолини яратган. Шоир шеърда адибнинг исмини тилга олмайди, унинг машҳур “Ўткан кунлар” романини ҳам қайд этмайди. Бироқ қуйидаги сатрларни ўқирканмиз, кўз олдимизда хоксор, ҳорғин Абдулла Қодирийнинг сиймоси намоён бўлади:

*Бу дамлар муқаддас ва унут бўлмас,  
Сен китоб устида ёш тўкканинг он.  
Юпатмоқ учунмас, хоксор, бесас  
Ҳорғин кириб келар хушсурат Инсон (125-б).*

Адибнинг ҳорғинлигига сабаб эса:

*Сен таъбир излаган ҳикматли тушнинг  
Таъбирчиси улдир, қаҳрамони - ул.  
Балки Отабекнинг, балки Кумушнинг  
Дардларин елкага ортганлар буткул (83-б), -*

дейди шоир. Бу билан у адибнинг қатағон этилгани тасодиф эмаслигига ишора қилади. “Ўткан кунлар” қаҳрамонлари аллақачон миллат тимсолига айланган. Демак, шоир Абдулла Қодирийни халқ, миллат юкини кўтариб ҳориган инсон қиёфасида тасаввур этади. Халқининг юки эса - истибдод юки. Анвар Исроилов шеър сўнгига нурли бир якун ясайди:

*Дардларнинг юкидан қадди дол одам  
Тақдирга шукрона айтиб турибди.  
Бу кун руҳи билан ҳамроҳ, ҳамқадам  
Она остонага қайтиб турибди (83-б).*

Шоир бу мисралар билан Абдулла Қодирийдай миллат юкига елка тутган шахслар бугун яна она остонага қайтаётганини айтади, фақат халққа хизмат қилган инсон хотирасигина ўчмаслигига урғу беради. Бу шеърда тарихий шахслар исмини ҳудабехудага адабиётга олиб кирмаслик ҳақида хулосани ҳам шу шеърда кўрамиз.

Ўз шеърларида тарихга мурожаат этган, ватанпарварлик, миллатпарварлик руҳидаги шеърлари билан мухлислар эътиборини қозонган замондошларимиздан яна бири Ҳалима Худойбердиевадир. Унинг “Ўзбекистон”<sup>3</sup> шеъри фикримизнинг исботидир.

Халқимиз қолоқдан олиб қолоққа, саводсизликдан олиб саводсизликка солинаётган, ҳақ-ҳуқуқлари камситилган бир пайтда Ҳалима Худойбердиванинг қуйидаги сатрларни битишининг ўзи бир жасорат эди:

*Ҳали отам туғилмасдан машҳур эдинг, Ватаним,  
Зукко боболарим қўли сени зарга ўради.  
Дунё сени Улугбекнинг юрти деб, аввал таниб,  
Сўнгра сендан сўз очсалар Навоийни сўради (70-б).*

Бу шеърда шоира ўзбек миллатининг Ватани қадимийлиги, унинг аждодлари билан фахрланиши ҳақида ифтихор билан сўз юритади. Шоира шеъридаги тарихий исмлар орқали тарих насимлари, тарих нафаси адабиётимизга кириб келди.

Ҳ.Худойбердиева шу азиз Ватанни соғиниб ўтган, тақдир тақозосига кўра Ватандан олисда яшаган юртдошларимизни эслайди:

*Фурқатингнинг фиғонидан Ёркентни тутди тўзон,  
Гангнинг қирғоғида Бобур сени ёдлаб оҳ чекди.  
Улар ғазал битдилар юраги бўлиб сўзон,  
Соғинчларин уруғ мисол ўзга тупроққа экди (70-б).*

Шоира тилга олган ҳар бир исм тарихга қизиқиш уйғотади:

*Наъматакка айланди-ю устоз Ойбек ижоди,  
Қояларга гулга кириб, ол қуёшга қўл чўзди.  
Устоз Ҳамид кўзларини ғойибдан тиклаб ёдим,  
Кўзим, нури “авлодга” деб қуёш ёққа йўл чизди (71-б).*

Хоразм муҳитини ўзига хос тарзда ифода этадиган шоир Эркин Самандар ижодида ҳам тарихий мавзуда яратилган асарлар талайгина. “Ошиқ Ғариб қўшиғи”, “Ҳаёлимдаги сурат”, “Полвон ота”, “Абдулла Қодирий”, “Огаҳий тутидаги қумри уяси” каби шеърлари ана шулар жумласидандир. Уларда тарихий шахслар ва эл севган ватан фарзандларининг ёрқин тимсоллари меҳр билан чизиб берилган.

*У чўққига интиларди, у чўққига шошарди,  
Бир зина деб қарар эди ҳар харсангга, ҳар тошга.  
Кеча-кундуз оромидан кечиб доvon ошарди,  
Яқин бормоқ бўлар эди юлдузгаю қуёшга.*

*Жарликлардан кўрқмас эди. Қоялардан қояга,  
Йўлбарс каби тап тортмайин, сакрар эди беҳадик.*

*Ташна қолса роҳат излаб олмас ўзин сояга,  
Қайнар булоқ орзусида кўнгли бардам ва тетик.*

*Барра ўтлар унинг ҳорғин оёғига ястаниб,  
Ором бермоқ орзусида ҳады этар бўйини.  
Бутоқларда эркин қушлар ўқиб севги достонин,  
Аллалайди унинг чексиз, чегарасиз ўйини.*

*Лоқайд, совуқ харсанглар-ла тил топишиб сўзлашди,  
Ўтиб бўлмас музликларни эритди қалб чўғида.  
У самога яқинлашди, у юлдузга тенглашди,  
У чўққига кўтарилди, у чўққида, чўққида!.*

Бир қарашда, бу шеър фақат таърифу тасвирдан иборатга ўхшайди. Бироқ, шеърни ўқиган кишида, албатта, Абдулла Қодирий ҳақидаги хотиралар намоён бўлади.

Бу шеърда Эркин Самандар Абдулла Қодирийнинг буюк инсонлигини таърифлаб беради. Унинг энг юксак чўққига кўтарилгани таъкидланади. Эркин Самандар ҳаёти афсоналарга айланган Машраб ҳақидаги “Хаёлимдаги сурат” шеърида эса Машрабнинг сиймосини чизиб бериб, унда Машрабнинг Намангани севганлиги, унга шайдолиги, бироқ тақдир тақозоси туфайли жаннат мисоли юртини ташлаб бадарға бўлганлиги ҳақида маҳзун мисралар битади:

*Бошдин учиб хаёли тиз чўқди ерга хомуш,  
Оҳ урди, наъра чекди, қўл очди алвидога (80-б).*

Эркин Самандарнинг “Полвон ота”<sup>4</sup> шеъри Паҳлавон Маҳмудга бағишланган. Шеърда Паҳлавон Маҳмудни хоразмликлар Полвон ота дейиши, воҳадаги кўпгина жойлар, жумладан, Полвон ариғи чинакам Полвон бўлган шу улўф зот номи билан боғлиқлигига ишора қилинади:

*Кимга посбон, ким учун армон ота,  
Кимга қалқон, ким учун дармон ота.  
Паҳлавон Маҳмуд - суюк камрон ота,  
Вақт учар мисли Фирот Полвон ота,  
Сиз Фиротда барҳаёт Полвон ота.*

*Оҳ уриб тўлғонди ишқ аҳли жунун,  
Ваъда айларди висол юлдузли тун.*

*Бошида тож бирла Хива - бағри хун,  
Кўхна чархнинг домидан минг йил бурун  
Толё эрди тилсимот Полвон ота (66-б).*

Шоир Паҳлавон Маҳмуднинг хужрасини, хужрада то тонггача чироқ ўчмай сўз саралаб ижод қилишини, унинг полвонликда донг таратганлигини, мана ман деган паҳлавонларнинг ҳам курагини ерга теккиза олганини фахр билан тасвирлайди. Шеърда не-не ёвлар босиб олиб, вайрон бўлган Хоразм юртининг аҳволи қуйидаги сатрларда яққол намоён бўлади:

*Босди ёвлар, бўлди эл-юрт ногирон,  
Тоза боғлар бағрига тушди қирон.  
Ўтга ташланди китоб-жовидон,  
Неча юз йил Хоразм чекди фигон,  
Кўксида қонлар сизот Полвон ота.  
Берди эрк зулматга ёв ўч қасдида,  
Гул замин сўлди оёқлар остида.  
Тан яра бўлди таёқлар остида,  
Ингради кескир туёқлар остида.  
Ҳам Саёту ҳам Қиёт Полвон ота (80-б).*

Шоир шу тариқа урушу босқинчиликлар юртни хароб қилганини, халқнинг оғир ҳаёт кечирганлиги, “Мақтаби мулки работ”-лар вайрон қилиниб, китобларга ўт қўйилганлигини алам билан ёзади. Бироқ асрлар оша Паҳлавон Маҳмуд каби буюк зотларнинг номлари ва қилган ишлари мангу яшашини алоҳида таъкидлайди. Шу тарзда истиқлолнинг илк кунларида қадам бақаддам юксалаётган юртимиздаги машаққатлар ҳам ўткинчи эканлигига урғу беради. Ўқувчи қалбида кураги ерга тегмаган полвонлар ўлкаси машаққатлардан голиб келишига умид уйғотади:

*Минг хаёл ичра Самандар Хивада  
Кўрдим сизни барҳаёт, Полвон ота (79-б), -*

деган сатрлар фикримизнинг исботидир.

Фарҳод Муҳаммаджоновнинг “Жалолиддин Мангуберди қўшиғи”<sup>5</sup> шеъри ҳам тарихий мавзудаги шеърлардан биридир. Унда афсонавий ва ботир саркарда Жалолиддиннинг орзу-армонлари мужассамланган.

Шеърда душманга қарши отланган, лекин отасининг хатоси туфайли ҳаётдан мардларча кўз юмган ўғлон Жалолиддин Мангубердининг сиймоси зўр маҳорат билан чизилган.

*Не кунларни кўрдим. Уларни енгдим.  
Қасоскор қалбим ҳеч қонмади, нега?*

*Чунки узоқларда жонажон юртим –  
Халқимга кимлардир бўларди эга.  
Ватаним, оилам душманга банди,  
Халос этолмадим асирдан ўзим.  
Ҳаётим мазмуни қолмади энди  
Юмилмай кетади дунёдан кўзим.*

Шеърятимизга олиб кирилган бу сатрлар ўқувчиларда мардлик, Ватанга садоқат, унинг бахти учун фидойилик зарурлиги ҳақидаги фикрларни уйғотиши билан қимматлидир.

**Нилуфар МИРЗАЕВА,  
Андижон Давлат университетининг аспиранти.**

- 
- 1 И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Мулоқот, 1998. 5-сон. 1-б.  
2 А.Исроилов. Севишга илтижо. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. 125-б. Берилган мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.  
3 Ҳ.Худойбердиева. Иссиқ қор. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. Кейинги мисоллар шу шеърдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.  
4 Эркин Самандаров. Бу боғни қайси боғ дерлар. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.  
5 Ф.Муҳаммаджонов. Жалолитдин Мангуберди кўшиғи // Ўзбекистон санъати, 1982. 2-сон. 30-б.

---

## **Ҳозирги ўзбек шеърятининг бадий тил хусусиятлари**

Фикр тил орқали реаллашади. Адабиёт сўз кўрки сифатида гўзаллашади. Бу кўҳна ҳақиқат. Адабиётшуносликда ижод жараёни ҳақида сўз борганда, унинг биринчи унсури тил эканлигини биламиз. Мажруҳ фарзанд бунёди учун ота-она сабабчи бўлганидек, ёқимсиз ва ноўрин қўлланган сўз учун ижодкор айбдор. Демак, сўз масъулияти ҳар қандай ижодкор учун биринчи талаб ҳисобланади.

*Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий,  
Сўзчилардан кўра кўпми пулчилар?  
Тошлар тўлғоғига доя бўлмасми  
Ўзбекистондаги тилчилар?'*

Шоир Эшқобил Шукур шеърятга ёниқ нафаси билан кириб келган ижодкорлардандир. Юқоридаги мисралар унинг “Кошғарий ёди” сарлавҳали шеърдан олинди. Бу шеър тил сеҳри ва сўз қадри ҳақида. Унда ижоддаги сўз масъулияти ҳамма вақт ҳам кишини қониқтирмаётгани биргина Кошғарийга берилаётган риторик сўроқ орқали англашилиб турибди.

*Сиз нега нотинчсиз, Маҳмуд Кошғарий?*

*Юракдай ёрилиб бормоқда тошлар,*

*Улардан шоирлар чиқиб келмоқда*

*Оғзида тил эмас, бутун қуёшлар<sup>2</sup>.*

Ўзбек миллий шеървати асрлар давомида сайқалланиб, янги-ланиб бораётган ҳодиса ҳисобланади. Унинг тил хусусияти ҳақида тилшунослик илмида тадқиқотлар кўп, аммо адабиётшунослик илмида бадиий тил ва тил бадиияти ҳақида махсус қўлланмалар деярли йўқ. Адабиётшунос олим Б.Саримсоқовнинг илм оламида янги пайдо бўлган китоби қисман ана шу масалани ўрганишга қаратилган: “Кўпгина тадқиқотчилар томонидан қўлланадиган бадиий тил аталмиш махсус тил йўқ, - деб эътироз билдиради олим. - Ҳар қандай бадиий тил умумхалқ тилининг имкониятлари асосида у ёки бу ижодкорнинг ана шу имкониятларидан фойдалана олиш маҳорати туфайли вужудга келади. Бундай имкониятлар эса тилда беадад бўлиб, қуйида биз улардан айримларига қисқача тўхталамиз”<sup>3</sup>. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, олим унинг энг муҳимлари сифатида “сўз маъноларининг кўчиши, тилдаги эски ва янги яратилган сўзлардан ўринли фойдаланиш, ўзга тиллардан сўз олиб ўзлаштириш, шева ва лаҳжага мансуб сўзларни истеъмолга киритиш, тилдаги ёрдамчи сўз ҳамда қўшимчалардан самарали фойдаланиш, турли соҳаларга оид атамаларни қўллаш, товушлар товланишини ҳосил қилиш, ибора ва мақол-маталлардан фойдаланиш, сўз бирикмаси ёки гапнинг қутилмаган шаклларини қўллаш” каби тўққизта муҳим хусусиятни санаб ўтади. Биз бу фикрларга қўшилган ҳолда, инверсия ва такрорни ҳам шу хусусиятлар сирасига киради, деб ҳисоблаймиз. Ҳар қандай поэтик нутқ, аввало, сўзлашув тилидан гап қурилиши жиҳатидан фарқланади. Айни мана шу хусусият унинг биринчи омили бўлиши зарур. Машҳур шоир Абдулла Орипов шеърларидан бирида поэтик нутқнинг бу хусусиятини ҳазил аралаш таъкидлаб ўтади:

*Шоирликни берсин худо урганга,*

*Сотиб олайинми текин кулгуни?*

*Дуб-дуруст жумлалар қатор турганда  
Тескари айтмоқлик шартмикан уни?*

Бу шеърда шоир оддий нутқ ва поэтик нутқ орасидаги энг катта фарқ жумлаларни тескари қилиб айтмоқ эканлигини, илмий тил билан айтганда, инверсия ҳодисасини жуда тўғри кўрсатиб берган. Нормал грамматикада гап қурилиши қуйидагича бўлмоғи лозим: *Аниқловчи + эга + тўлдирувчи + ҳол (вазият) + кесим*. Поэтик нутқни келтириб чиқарувчи ҳолатлар эса қуйидагича:

- 1) кесим+эга;
- 2) аниқланмиш+аниқловчи;
- 3) кесим+тўлдирувчи;
- 4) кесим+ҳол;

Ушбу схемалар асосида тузилган шеърий мисраларни биз исталган ижод намунасида учрата оламиз. Юқорида келтирилган А.Орипов шеърида ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин. Жумладан, 2- ва 4-мисрани олайлик, улар 3-схемада берилган шаклда амалга ошган. Агар уни оддий гап қурилиши ҳолатига келтирсак, *Текин кулгуни сотиб олайинми? Уни тескари айтмоқлик шартмикан?* каби тароватсиз жумлалар ҳосил бўлади. Демак, шеъриятда одатдаги гап қурилишидан чекиниш оддий ҳол ва, ҳатто, зарурият ҳисобланади.

Шеъриятда кузатиладиган тил ҳодисаларидан бири от-кесимнинг феъл-кесимдан чиройлироқ жаранглашидир. Одатдаги феъл-кесимнинг тусланишлари мисранинг тароватига путур етказди ва уни кўпинча, сўзлашув тилига яқинлаштиради. Шу сабабли шоирлар бир қатор шеърларда феъл-кесимни мисра охирида бермайди. Яна шуни таъкидлаш керакки, одатдаги гап усулида феъл-кесимлар дарак гапнинг пасаювчи интонациясини ҳосил қилади. Шеър мисрасининг сўнгги кўпинча қофиядан ташқари, кучли зарбни талаб этади. Бу эса, ўз навбатида, ритмнинг ўзига хос кучайишига олиб келади.

*Бу фалак ёлғон экан,  
Ўйини - талқон экан,  
Ёмғири ёқут эмас,  
Бор-йўғи ёвғон экан<sup>4</sup>.*

Ушбу парчада келтирилган *ёлғон, талқон, ёвғон* сўзлари оҳангдорлик билан бирга алланечук тароват ҳам ҳосил қилади. Тилимизда “Тўлиқсиз феъллар” деган тушунча мавжуд. Тўлиқсиз

феъллар одатдаги феъллардан ҳаракатни кўрсатмаслиги билан фарқланади. Айти шу хусусиятдан маҳрумлиги сабабли улар от-кесим билан келганда оҳангга путур етказмайди.

Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турларини омоним, синоним, антоним, полисемия ва паронимлар ташкил этади. Паронимлардан шеърларда қофия унсури сифатида фойдаланиш мумкин. Омонимлар эса ўзига хос жанр яратиш хусусиятига эга (Бунда туюқ жанри назарда тутилмоқда). Шеърда улар *тажнис (жинос)* санъатини ҳам ҳосил қилади. Антонимлар эса шеъриятнинг ҳаракатлантирувчи динамикасини юзага келтиради, десак муболага бўлмайди, чунки бунда қалб кечинмалари ва ҳаётдаги образларни антонимлар зидлигида кўрсатиб берилади:

*Кунгира-кунгира йиллар қадоғи  
Сирқираб-сирқираб ётар суюкка.  
Ернинг қўли етмас, кўкнинг оёғи  
Ҳўкизнинг шоҳида турган юракка.*<sup>5</sup>

Бу парча Э.Шукурнинг “Инқироз” шеъридан олинди. Унда бир мисранинг ўзида иккита антоним мавжуд: *ер-кўк, қўл-оёқ*. Лирик қаҳрамонда кечаётган ларза – зиддиятларни очиш учун ушбу зидлик катта аҳамиятга эга. *Ернинг қўли, кўкнинг оёғи* зидлиги орқали шоир жамиятдаги салбий тип ва ҳолатларни умумлаштириб, образ яратмоқда. Модерн услубида ижод этаётган Б.Рўзи-муҳаммаднинг “Иккита...” деб бошланувчи шеърини кузатамиз.

*Иккита шовқин бор қорачиғингда,  
Кўксингда қуёш бор бир ёруғ.  
Мен рангсиз тунларни сенга бераман,  
Сен шафақ ясагин  
Ҳеч бўлмаганда.*<sup>6</sup>

Ушбу шеърий парчада шоир *сен* образи орқали мукамалликка интилаётган руҳни тасвирлайди. Якуний *ҳеч бўлмаганда* мисраси *мен* ва *сен* зидлигини ботинан зидлаб берапти. Бу ўринда учта туркум зидлик мавжуд: *рангсиз* (нурсиз маъносида) - *ёруғ, қуёш* (ёруғ) - *тун, мен* - *сен*. Бу зидликларни бир қарашда илғаш осон эмас, негаки, уларнинг айримлари кўчма маънони ҳам талаб этади. Энг муҳими эса, юқоридаги шеър моҳияти фақат антонимлар орқали ифодаланган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шеъриятда энг кўп учрайдиган хусусиятлардан бири синонимларнинг қўлланишидир. Поэтик нутқ синонимларсиз яшай олмайди. Тилшуносликда синонимларнинг кўплаб турлари мавжуд.



Буларга лексик, морфологик, фразеологик ва синтактик синонимлар киради. Шеърятда булардан энг кўп қўлланадигани лексик синонимлардир. Лексик синонимларнинг тилшуносликда икки хил тури мавжуд: *тўлиқ синонимлар ва маъновий синонимлар*. Тўлиқ синонимлар қўлланиши доираси маъновий синонимларга қараганда торроқ. Сабаби, маъновий синонимлар образлиликни бўрттириш учун катта аҳамиятга эга. Шоир С.Саиднинг “Ўчоқлар” шеъридан қуйидаги парчаларни олайлик:

*Сизларда энг сокин оловлар ёнди!*

*Тонгда ҳам, тушда ҳам,  
Шомда, ярим тунда ҳам,*

Ёки:

*Шеробод чўлида ёлғиз ўчоқда  
Аланга чайқалар, порлар, милтирар...<sup>7</sup>.*

Келтирилган ҳар икки мисрада биз шеърий ҳолат, кайфият чизгиларини кўрамиз, сокинлик остидаги имконсиз соғинчни ҳис этамиз. *Шом, тун; порлар, милтирар* типидagi маъновий синонимларнинг биринчиси тунни даражалаб берса, иккинчиси оловнинг порлаши, милтираши орқали шоирнинг соғинч ҳароратини акс эттирмоқда.

Бадийликни юзага келтиришда такрор ва қайтариқларнинг ўрни бекиёс. Жумладан, сўзга қайта-қайта мурожаат қилиш шеърятда **илтизом** санъатини вужудга келтиради:

*Сени сўрамадим осмондан,  
Ойдан сени сўролмадим мен.  
Сени сўролмадим қувончдан,  
Ғамдан сени сўролмадим мен<sup>8</sup>.*

Юқоридаги мисолда *сўролмадим* сўзининг қайтарилиши **илтизом** санъатини ҳосил қилган.

Хулоса қилиб айтганда, бадий тил – тил имконияларини юзага чиқарувчи ўзига хос мураккаб ҳодисадир. Ҳозирги замон шеърятини унинг янада кенг уфқларини кашф этмоқда. Бу эса бадий асар билан бирга тил ҳам ривожланиб боришини кўрсатади.

**Наргиз МАМАТҚУЛОВА,  
ЎзМУ докторанти.**

1 Э.Шукуров. Сочлари сумбул-сумбул. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 36-б.

2 Ўша асар. 37-б.

3 Б.Саримсоқов. Бадийлик асослари ва мезонлари. Т., 2004, 117-б.

4 Э.Шукуров. Сочлари сумбул-сумбул. Т.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва

санъат нашриёти, 1988. 58-б.

5 Ўша асар. 59-б.

6 Б.Рўзимухаммад. Кундуз сарҳадлари. Т.: Меҳнат, 1999. 154-б.

7 С.Саидов. Салқин харсанглар кафтида. Т.: Ёш гвардия, 1986. 8-б.

8 Ўша асар. 9-б.

---

## Тоғай Муроднинг диалектизмлардан фойдаланиш маҳорати

Диалектизмлар – умумхалқ тилининг ажралмас бир қисми бўлиб, улар асосан жонли сўзлашувда учрайди, бироқ ижодкорлар диалектизмлардан персонажлар нутқини маҳаллий колоритга мос тарзда тасвирлаш ҳамда бадиий таъсирчанликни ошириш учун фойдаланадилар. Тилшуносликка оид кўпгина тадқиқотларда диалектга оид сўз ва ифодалар умумхалқ нутқининг бир кўриниши сифатида эътироф этилса-да, уларнинг адабий тил меъёрига мос келмаслиги туфайли адабий нутқда чегараланиши ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилади.<sup>1</sup>

Дарҳақиқат, диалектизмлар маҳаллий нутқ колоритини маълум бир ҳудудга мос тарзда ифодалаш, персонажлар нутқини индивидуаллаштириш, типиклаштириш мақсадида бадиий асар тилида қўлланилади. Зеро, диалектал сўз ва воситалардан фойдаланиш бадиий асар тилининг жонли халқ тилига яқин бўлишини таъминлайди. Жумладан, Тоғай Мурод асарларида ҳам диалектизмлар сўзлашув нутқининг ифода воситаси сифатида ишлатилганлигини кўриш мумкин. Мухими шундаки, Тоғай Мурод ижодида қўлланилган диалектал сўз ва ифодалар бошқа ижодкорлар, хусусан, Шукур Холмирзаев асарларида қўлланилган диалектизмлардан фарқ қилади. Фикримизни Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар”<sup>2</sup> романида ишлатилган айрим диалектал сўз ва шевага хос воситаларнинг таҳлили орқали тасдиқлаймиз:

“- Ота, ота! – дея лик этиб тураман. Онамиз ила-чила қайтади. – ... Нима бало, эловраяпсанми? Ёт, ухла, ёт!” (30-бет). “– Қани, ё бисмилло! – дея қўшқўллаб кўришдим. – Омонгинамисиз, Кларабайча? Вақтигинангиз хушми, Кларабайча? Ўйнаб-кулибгина юрибсизми, Кларабайча?” (84-бет). “- Онамиздан паналатиб-паналатиб аёлимизга кўрмушт дўлайтирдим” (100-бет). Келтирилган мисолларда маҳаллий нутқни индивидуаллаштириш мақсадида

*ила-чила* (дарҳол), *эловраяпсанми* (алаҳсираяпсанми), *байча* (хон), *паналатиб* (яшириб), *дўлайтирдим* (қовоқ солдим) каби диалектизмлар қўлланган. Бу каби диалектизмларнинг ёзувчи ижодида ишлатилиши ўзига хос маъно касб этган. Биринчидан, улар ҳар бир персонаж ёки қаҳрамон нутқини индивидуаллаштиради, иккинчидан, воқеа содир этилаётган жой, яъни Олтинсой тумани ҳудудига хос бўлган нутқ жараёнини китобхон кўз ўнгида яққол гавдалантиради.

Юқорида таъкидланганидек, Тоғай Мурод ижодида ишлатилган диалектал сўз ва ифодалар Сурхон воҳаси ижодкорлари асарларида учрайдиган диалектизмлардан фарқланади. Бу, албатта, табиий ҳол. Негаки, Тоғай Мурод тили ўзига хос тилдир, у бошқа ижодкорлардан фарқли ўлароқ, фақат халқ жонли тилига эътибор қаратади, халқнинг тили қандай бўлса, шундай ифодалашга ҳаракат қилади. Хусусан, ҳар бир диалектал сўз ва воситаларни қўллашда муайян сўз халқ нутқида қандай ишлатилган бўлса, шундайлигича ифодалайди.

Масалан: “*Зиёд шундай кулимсинади, шундай кулимсинади – бешиқдаги чақалоқдай кулимсинади!*” (69-бет). “– *Манави танапўш, – дейди, – жайдари танапўш*” (63-бет). “– *Раис бова мени сўратмадимми? – Сўратди, улидан сўратди. – Дали-ғули раисимиз бор-да!*” (116-бет). “*Пичадан сўғин тонг отади. Ишни кўпайтириб ўтира-йинми, – дедим*” (114-бет). “– *Зиёдни онаси гапимни корламайди. Энтикиб-энтикиб чақиради*” (73-бет). – “*Ўқимагансан-да, Дехқонкул, ўқимагансан. Ҳозир далада иш кўқиган вақт*” (96-бет).

Келтирилган матнлардаги *кулимсинади* (кулимсиради), *танапўш* (эски), *жайдари* (маҳаллий), *бова*(бува), *дали-ғули* (сўзга чечан), *пичадан* (бир оздан), *сўғин* (сўнг), *корламайди* (эшитмайди), *кўқиган* (авжида), *улидан* (ўғлидан) каби диалектизмлар айнан халқ нутқида хос сўзлардир.

Ҳар бир диалектал сўз ва шева унсурларини қўллашда Тоғай Мурод ўзига хос маҳорат эгаси сифатида намоён бўлади. Таъкидлаш жоизки, ёзувчи асарларида ишлатилган диалектизмлар маҳаллий колоритни ифода қилишда муҳим аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам асар китобхонлар қалбидан жой олган.

Тоғай Мурод диалектизмлардан ўринли фойдаланиш орқали асарлари тилининг бойиши, унинг халқ жонли тилига яқин ва ранг-баранг бўлишини таъминлайди.

Адиб асарларида диалектизмлар ўзига хос тарзда қўлланиб, чуқур маъно ва мазмун касб этган, шунингдек, қаҳрамонлар нут-

қини индивидуаллаштириш, типиклаштириш ҳамда унинг жонли сўзлашувга яқин бўлишини таъминлаган.

Ёзувчи ижодида диалектизмлар қаҳрамон хатти-ҳаракатидаги ҳодисалар, кўринишлар, хусусиятларни у яшаётган жойга мос тарзда ифодалаш воситаси сифатида қўлланилади. Бу эса диалектизмлардан фойдаланишда ёзувчининг юксак маҳоратидан дарак беради.

Тоғай Мурод ижодида диалектал сўз ва воситалар услубий маъно нозиклигини бўрттириб беришга, қаҳрамоннинг воқеа-ҳодисаларга муносабатини ифодалашга ҳам ёрдам беради.

Ёзувчи асарларида учрайдиган диалектизмлар турли мақсадларда: жой ва маконга муносабатни; халқ жонли сўзлашув тилига муносабатни; таъсирчанликни, халқчилликни, услубий маънони ифодалаш учун қўллангани билан характерлидир.

Хулоса қилиб айтганда, Тоғай Мурод асарларида, хусусан, “Отамдан қолган далалар” романида ишлатилган диалектизмларни лексик-семантик, услубий жиҳатдан таҳлил этиш ёзувчининг бадиий маҳоратини аниқлаш имкониятини беради.

**Даврон АБДУЛЛАЕВ,**  
**Термиз Давлат университети ўқитувчиси.**

---

1 Б.Файзуллаев. Бадиий адабиётда диалектизмларнинг стилистик вазифалари // Тилшунослик масалалари. Т., 1978, 203-212-б.; Б.Йўлдошев. Саид Аҳмад асарларида диалектизмларнинг стилистик хусусиятлари // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. Самарқанд, 1979, 69-73-б.; Р.Нормуродов. Шукур Холмирзаев асарларининг тил хусусиятлари. Т., 2001, 89-102-б.

2 Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. Т.: Шарқ, 1994. (Мисоллар шу маънодан олинган бўлиб, қавс ичида саҳифаси кўрсатилган.)

---

## Аваз — маърифий ғоялар куйчиси

Маълумки, ўрта ва ўрта махсус таълим ўқув юртларининг ўзбек адабиёти бўйича дастурларида миллий уйғониш даври шоирлари асарларини ўрганиш мўлжалланган. Улар орасида маърифатпарвар шоир Аваз (1884-1919) ҳам бор. Хусусан, Авазнинг анъанавий лирика ва замонавий маърифий мавзудаги шеърларини мустақил тарзда ўрганиш кўзда тутилган. Бунда шоирнинг маърифий-ахлоқий ғояларни ифодаловчи ғазаллари таҳ-

лили муҳим ўрин эгаллайди. Аваз газалиётини мавзу жиҳатдан шартли равишда ишқий, ҳажвий ва ижтимоий-маърифий газалларга гуруҳлаш мумкин. Шулардан ижтимоий-маърифий газаллардан пейзаж, фалсафий-орифона, публицистик, ахлоқий-таълимий каби мавзуларга бағишланганлари танлаб олинган.

Уларда Аваз яшаган давр, ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеалари ўз аксини топган. Шоир фиску фасод асосига қурилган бу жаҳон биносини сув устида турган пуфакка ўхшатади. Пуфакнинг умри қисқа бўлгани каби, у *“ушбу жаҳон ободининг охир хароб бўлиши”*ни башорат қилади. Шоир бу ўткинчи дунёнинг қандай тузилганлиги, нималар асосига қурилганлигини англаёлмай, боши қотади, лекин шундай бўлса-да, ҳаргиз шитоб қилмасликка, тадриж билан иш кўришга ҳаракат қилади. Олам айш-ишратини ғанимат билувчиларга қарама-қарши ўлароқ, Аваз каби халқ дарди билан яшовчилар *“фароғат истамайдилар”*:

*Айланг Аваздек орзу фақру фано кошонасин,  
Ушбу жаҳон ободидур охир хароб, эй дўстлар<sup>1</sup>.*

Аваз дунё ҳақида фалсафий мушоҳада юритар экан, унинг бевафо эканлигини таъкидлайди ва одамларни унга кўнгили кўймасликка ундайди. Акс ҳолда, одамнинг бошига офат ёғилиши муқаррарлиги, бу оламнинг бойлигу хазиналари одамлар бошига фақат ранжу алам етказганлигини уқтиради ва яна бир ҳаёт ҳақиқати - оқил, хушёр кишиларнинг душманлари ҳам бисёр бўлишини қуйидагича ифодалайди:

*Кишиким, оқилу хушёр бўлса,  
Ҳазар қилғучи ондин борҳодур (167-б).*

Қуйидаги байтда эса чархи кажрафторнинг қилмишлари обр-разли тарзда ифода топади:

*Кўр, чарх ишини, эй кўнгул, еб ғам қоқин, ваҳ, ҳумо,  
Ер борҳо шаҳду шакар, қанд ила печакни магас (176-б).*

Эй кўнгул, дунё ишини кўр: Ҳумо қуруқ суяк ейди-ю, пашша кўплаб асал, қанд ва парвардадан озикланади. Шоир Ҳумо тимсолида меҳнати туфайли одамларга бахт улашадиган, аммо ўзи қорни тўйиб овқат емайдиган камбағал халқни, магас тимсолида эса халқни эзиш эвазига роҳат кўрадиган, хаёлида фақат жанг-жадаллару бойлик тўплаш бўлган подшо, унинг атрофидаги аъёнларини, бойларни кўради.

Аваз ижодида бойликка ружуъ қўймасликка, қаноатли, ҳимматли, бир-бирига меҳр-оқибатли бўлишга даъват этувчи мис-

ралар ҳам бисёр:

*Бўлма, эй кимса, ҳамиша бу сифат мағрури ганж,  
Ким, не ёнглиг айлади Қорунни кофар зўри ганж?! (69-б).*

Шоир афсонавий Қорун образига ишора қилар экан, у мамлакатнинг энг бадавлат одами бўлиб, катта хазинага эга бўлса ҳам, ўша бойликлар унга вафо қилмаганлиги, куфронийлиги учун уни ер ютганлиги, бу фоний дунёда ҳамма нарса – бойлик ҳам, амал-мартаба ҳам, шон-шуҳрат ҳам ўткинчи эканлигини одамларга уқтирмоқчи бўлади.

Мифологик тасавурларга кўра, кўмилган хазинани гўё йирик заҳарли илонлару аждарҳолар кўриқлаб ётар эмиш. Шунга кўра, шоир ҳирс билан хазина йиғишни одат қилган кимсаларни илону аждарҳоларга қиёс этади.

Шоирнинг айтишича, бундай бойлик инсонга вафо қилмайди, муродини заҳарга айлантиради, жисмини эса кулфатга гирифтор айлайди. Аксинча, эҳсон қилувчиларнинг икки дунёси обод бўлади. Қаноатли инсон икки оламга манзур бўлади. *Бу дунёда йиғилган олтин-кумуш қабрда илон-чаёнларга айланади деган қарашга кўра, шоир ўз-ўзига: “Тилла жамғармақдан ҳазар қилгинки, эртага қабрингда улар илон-чаёнларга айланиб, ўзингни чақмасин”, - дейди:*

*Эй Аваз, жамъи зар этмақдин ҳазар қил, тонглаким –  
То саросар бўлмасун гўрингда мору мўри ганж.*

Авазнинг маърифий йўналишдаги ғазалларида шоир маҳоратининг яна бир қирраси намоён бўлади. Чунончи, ғазалларда асосий маърифий маъно ташувчи *мактаб, миллат, халқ* таянч сўзларининг радиф ўрнида ишлатилиши ва уларга алоҳида семантик-услубий урғу қаратилиши жанр тузилишига кириб келган янги унсурлар эди. 7 байтли “Мактаб” радифли ғазал поэтикасида реалистик мазмун ва тамойил устун бўлиб, анъанавий жанр қисмларининг янги турдаги шеърга трансформациясидаги формал поэтик ўзгаришлар характерлидир:

*Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,  
Ўқусин ёшларимиз, кўнглини шод этгуси мактаб.  
Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактабким,  
Балои жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб (21-б.).*

Аваз ўз шеърияти билан мумтоз адабиётдаги ижтимоий зулм-

дан норозилик оҳангини чинакам исёнкорлик руҳи даражасига кўтарди.

Демак, унинг асарларида лирик қахрамон – шоирнинг ўзи. У мумтоз газалиётдаги ошиқ ёхуд ринд эмас, балки маърифат тарғиботчиси, зиёга даъват этувчи жонкуяр инсондир.

**Мохигул ЙЎЛДОШЕВА,**  
**Урганч Давлат университети аспиранти.**

---

1 Аваз. Сайланма. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. 150-б. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

---

## **Қиёфасиз шахс фожиасининг теран ифодаси**

Абдулла Қаҳҳорнинг сара асарлари фожиавий руҳнинг устуворлиги билан фарқланиб туради. Албатта, бу унинг умр бўйи мафкуравий-сиёсий тазйиқни ҳис қилиб яшагани билан белгиланади. Табиийки, тазйиқ унинг ижод эркинлигига салбий таъсирини ўтказган. Аксарият асарларининг фожиавий йўсинда ифода этилиши, у танлаган қаҳрамонларнинг инсонлик шаъни поймол этилаётган “кичик одамлар”, “нодон кимсалар” бўлишини профессор У.Норматов улкан истеъдодлар табиатидаги тушуниш, тушунтириш қийин бўлган илоҳий хислатлар билан изоҳлайди.<sup>1</sup> Эътибор берсак, “Сароб”<sup>2</sup> романидаги етакчи қаҳрамонлар қисматида ҳам фожиавийлик кучли. Аммо асарда яна бир аянчли қисмат эгаси бор. Бу - Саидийнинг опаси. У билан боғлиқ лавҳаларнинг бирортасида нурли лаҳзалар кўзга ташланмайди. Ёзувчи бу аёл ҳаётини тўла ёритмаси-да, унинг нутқи орқали эри билан кечирган дамларини, Муродхўжа оиласидагилар муносабати орқали шафқатсиз қисматини билиб оламиз. Агар Муродхўжа домланинг нафси Саидийни турли балоларга гирифтор қилган бўлса, опаси шу хонадонда сўнгсиз азоблар ичида яшашга маҳкум.

Шу ўринда бир нарсага аниқлик киритиш лозим. Маълумки, Абдулла Қаҳҳорнинг баъзи ҳикояларида аёлларга исм берилмайди. Бундай ҳолат “Бемор”, “Асрор бобо”, “Ўғри”, “Анор”, “Майиз емаган хотин” ҳикояларида учрайди. Эҳтимол, ёзувчи ҳар бир персонажга исм қўйишга эҳтиёж сезмагандир, аммо исмда қисмат бор дейишади. Бу тип аёллар аслида оғир қисмат эгалари. Уларнинг исмлари қисматларига дахлдор эмас, чунки фожа-

вий қисмат уларни чулғаб олган. Шунга қарамай, Сотиболди, Туробжон хотинларининг фожиаси ўша давр сотиболдилари, туробжонлари хотинларининг фожиалари эди. Ёзувчи ном берган аёл қахрамонлар аксар ҳолларда даврининг камдан-кам учрайдиган қахрамонларидир. Буни “Синчалак”да Саида, “Сароб”да Мунисхон, Сорахон мисолида кўриш мумкин. Саидийнинг опаси исмсиз эканлигига ҳам ажабланмаслик керакки, бу тип аёллар аросатдаги давр ортида фожиага юз бурган кимсалар эди.

Саидийнинг опаси фожиаси Мунисхонникига ҳам, Сорахонникига ҳам ўхшамайди. Бу уч аёл, аслида, уч хил қисмат эгалари. Агар Сорахон ўзини англашдан ожиз бўлса, Саидийнинг опаси қисматини англаб турган ҳолида ожиз. Албатта, фожиавийликда ечимсиз зиддият ва шу орқали юзага келадиган изтироб ҳамда армон етакчилик қилади, кўп ҳолларда китобхон руҳиятига таъсирини ўтказиши мумкин. Шу боис Сувон Мели “трагизм–бадий асар жисми ва жонидаги асосий бадий ҳиссий куч”,<sup>3</sup> - деб таърифлайди. Опанинг изтироблари, нопок эри туфайли ука дийдорига тўя олмаслиги, айниқса, “*ҳеч бўлмаса, поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?*” дейишлари китобхонни бефарқ қолдирмайди. Опанинг гап-сўзларида мунг бор, изтироб бор. Ҳар сафар Саидийга “*менинг кимимиз бор?*” деб зорланиши бу аёл ҳаётига чуқурроқ разм солишга, қалбига қулоқ тутишга ундайди. Турмушига назар солинса, бу аёл рўзгорнинг кундалик ташвишларидан ортмайдиган, жуда содда ва гўл эканлиги англашилади. Шу боис эри уни хоҳлаган кўйга солади. У ўзлигини, ҳаётини эрига қурбон қилган ва буни табиий деб билади. Эрга итоат одат тусидан чиқиб, қонун тусини олган. Шу жиҳатдан у Қурвонбиби (“Кеча ва кундуз”), Олимбек додхоҳ хотинлари (“Даҳшат”, Унсин бундан мустасно) ва Жанна (Ги де Мопассан, “Ҳаёт”)га ўхшаб кетади. Эрга кўр-кўрона сажда қилиш уни ўзлигидан, болаларидан, эридан айирди. Ўз қадрига етмаслик эри томонидан инсонлик шаънининг топталишига сабаб бўлди. Кўзи кўрмай, оёғи шол бўлгач эса, у ортиқча буюмдек бўлиб қолди. Саидийнинг опаси ва Жанна характерларида умумий бир жиҳат бор. Бу уларнинг ҳар томонлама омадсизлиги, бахтсизлигидир. Сабаби, фожиа уларнинг ўзида, ботинида. Юзага келган иложсиз, зиддиятли вазиятлар ўзлари туфайли, ҳеч ким, ҳатто ўзлари ҳам ўзгартиришга қодир бўлмаган табиатлари туфайли рўй беради. Шундай бўлса ҳам, Жаннадан фарқли ўлароқ, Саидийнинг опаси характериға маҳаллий колоритнинг таъсири бор-



лигини айтиш жоиз. Шу туфайли у эрига хўжасига бўйсунган қулдай бўйсунди. Буни ўзи учун фарз деб билади. Аммо опа ва уканинг иложсиз ҳолларда саргардон бўлишига, тақдирларининг янада чигаллашувига туртки берадиган муҳим ижтимоий сабаб борки, бунга тўхталмаслик мумкин эмас. Асар матнига эътибор берилса, на Саидий, на унинг опаси муқим бир ватанга эга эмас. Адиб ҳам уларнинг ўз уйлари бўлган-бўлмагани хусусида маълумот бермайди. Фақатгина айрим ишоралар орқали Саидийнинг гоҳ хужрада, гоҳ поччасининг уйида яшаганини биламиз. Ўхшаш ҳол: опа ҳам, ука ҳам табиатан мутеликка мойиллиги туфайли уларнинг ҳаётлари яхши кечмайди. Агар аёлнинг пешонасига қайта яшаш ёзилганда ҳам, бундан ўзгача яшай олмас эди. Тушунишимизча, бу хусусият ота мерос, у ҳам кучсиз ирода туфайли ўзини ўлдиргани ҳақиқатга яқинроқдир.

*“Осмон йироқ, ер қаттиқ. Қўл-оёғинг йўқ бўлса ҳам, эркак бўлгин экан”* (132-бет). Бу опанинг ҳаётдан чиқарган қатъий хулосаси. Ҳаёти қай йўсинда давом этишини билмайдиган, ҳар гапнинг бирида эрига инсоф тилашдан ўзга иложи қолмаган муштипар аёлга на Саидий, на ёзувчи ёрдам бера олади. Худо уни бандам деб яратган-у, тақдир чиғириқларига аёвсиз отган. Унга Мурод-хўжанинг уйида кун йўқ, аммо ортга ҳам йўл йўқ: эр ундан воз кечган. Касалманд аёлга лоақал фарзандларининг онаси сифатида ёрдам беришни хохламаган эрни кутишдан чарчамаган аёлни мажбуриятга ундовчи куч ҳам, эрининг разил ҳаракатларини табиийликка йўйишга мажбур қилган истак ҳам иложсиз вазият эди. Бу ҳолат аёл нутқида янада равшанроқ кўринади: *“Ҳар куни уйдан битта-иккита меҳмон узилмайди. У меҳмонлар хотин олиб келишади... Тонг отгунча мен хизматда... Улар ҳаром иш билан... мастлик... Бир куни ошхонада ўчоқ олдида ўтириб, сахарга яқин кўзим уйқуга кетибди, “Чой”, - деган экан, эшитмабман. Шунга чиқиб икки-уч тепиб юборди. Шу учта гўдак туфайли шуларга ҳам чидадим. Кейин бир оёғим баттар бўлиб юролмай қолган эдимки, ташлади - қўйди. Эртадан кечгача оч ўтираман. Кўчадан келиб “ҳолинг нима?” демасдан, уйга киради - кетади. Уйдаги озиқ-овқатни ҳам сандиққа қулфлаб олди. Кейин билсам, мени шундай қилиб зериктирмоқчи бўлган экан”* (250-бет). Биргина лавҳа аёлнинг бутун ҳаётини тасаввур қилишимизга ёрдам беради, бироқ эрининг бошқа аёлга кетиб қолгунигача эътибор қилмаган аёлни айбламай бўладими? Уйдан истаган нарсани топа олмаслик кўчага интилишига сабаб бўлишини опа, афсус-

ки, жуда кеч тушунди. Ҳаёти фақат эр уйида ўтса-ку, изга тушиши мумкин эди, бахтсиз аёлнинг пешонасига Муродхўжа домланинг уйида яшаш битилгани ачинарли ҳолдир. Энди у бир умр “булбулигўё”нинг таъналарини эшитишга мажбур. Ҳатто опага нисбатан таҳқирона муносабат у ташриф буюрган биринчи кунданок бошланиши бу оилада рўй берадиган келгуси савдоларнинг дебчаси эди.

“Ёзувчи мутелик, итоаткорлик, қуллик руҳиятини фақат миллий фожиа эмас, истибдод сиёсатининг ҳосиласи, умуминсоний драма-фожиа даражасига кўтаради”<sup>4</sup>, Саидийнинг опаси ўз тақдирини ўзгалар қўлига, маккор ва хавфли кимсалар ихтиёрига бериб қўйгани учун ҳам ҳалокатга юз бурди. Шўрлик опа укасининг ўзи туфайли мутелигини билади: *“О, Раҳимжон ука, билмайсан! Агар мен худо деб тинч ўтирсам, рўзгоринг кундан-кун аччиқ бўлар эди. Булар мен нотавонни шунчалик сўряпти-ю, тагин ҳам сенинг ўлмаган жонинг!”* (265-бет). Биргина монологда аччиқ ҳақиқат. Опа Саидий бошини эгмаслик учун рўзгор юмушларига қарашар, аммо озгина ёрдам орқасидан келадиган фалокатнинг жабрини тортишга мажбур бўлар эди. Бугина эмас, домланинг ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ қабилидаги гаплари бахтсизликдан адо бўлган юрагини парчалар эди. Бир куни домла опанинг олдида *“Худо ҳар кимни ўз феълига яраша кўйга солади”*, деди. Опа индамади, ерга қаради ва хилватга кириб йиғлади. Унинг йиғлаганини билиб қолган домла: *“Кўз ёшининг хосияти йўқ, касб-корга басталик келтиради. Менинг уйимда йиғламанг”*, – деди. Шундан сўнг опа ҳамма вақт домлани кўрганда ўзини зўрлаб очик чехра билан турадиган бўлди. Бироқ бу ҳам домлага ёқмади. *“Нега сиз ҳаммиша хушвақтсиз, уч боладан айрилган, оёқсиз киши ҳам бедард бўладими?”* - деди (256-бет). Шундан сўнг бу аёл руҳиятидаги ўзгаришни тасаввур қилинг. Айнан шунга ўхшаш вазият ёзувчининг “Бошсиз одам” ҳикоясидаги Нисо бувининг ҳолатларини эслатади. Нисо буви ҳам эр зулмидан, ажралишдан қўрқиб, ўгай отанинг қизларини аямай уришига кулиб туриш билан жавоб беради. Нисо буви-ку бош олиб кетишга кўзи етибди, бу шўрлик аёл шундан ҳам бенасиб. Ачинарлиси, унинг фожиасида интиҳо йўқ. Уни қутқаришга ёзувчи ҳам ботина олмайди.

Аслида асарнинг халқона тили шу аёл нутқида гўзал ифодасини топган. Ёзувчи опанинг нутқида шундай сўзлар қўллайдики, ундан объектга муносабати, кайфиятини осонгина уқиш мум-

кин. Эрига нисбатан нафрат “Бу яшшамай ўлгурнинг ўзи ёмон” (132-бет), дея муштини ерга қадаш билан ифода этилса, “бирим ўтиргани жой топа олмай юрдики... Ўл-а, дейман ичимда” (132-бет), дейишидан эр хатти-ҳаракатлари устидан кулиш маъноси англашилади. “Жон, Раҳимжон ука, ўргилай...” каби сўзлар билан хоксорлигини ифодалаш шу аёлгагина хос. Аёл учун уканинг рутбаси баланд. Эрига, фарзандларига айтолмаган сирларини укага айтишга шошилади, ундан нажот излайди. Аслида укага интилиши унинг нажотсизлигидан эмас, жон-қонига сингиб кетган қондошлик туйғуси уни Саидий томон ундайди. Қиёфасиздай кўринган аёлнинг қиёфаси ҳам шунда кўринади. Севикли инсон Муниҳон ҳам, хотини сифатида Сораҳон ҳам Саидийни авайлаб-асрамагани ҳолда, ногирон, кўнгли ярим опанинг ўзини қурбон қилиб, укани асраши қондошлик туйғусининг улуглиги билан белгиланади. Унинг қиёфасизлиги инсоний фазилатлари туфайли қиёфа касб этадики, бу жиҳатдан у Сораҳондан ҳам, Муниҳондан ҳам юқори туради. Асарга шунчалик жозиба бағишлаган аёл фожиасининг шундай теран ифодаланиши Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хос маҳоратидир.

**Хурида ҲАМРОҚУЛОВА,  
Абдулла Қаҳҳор уй-музеи катта илмий  
ходими, филология фанлари номзоди.**

---

1 У.Норматов. Мутеликка қарши исён // Тил ва адабиёт таълими, 2002. 4-сон. 65-б.

2 Абдулла Қаҳҳор. Сароб. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. (Мисоллар шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида бети кўрсатилган.)

3 С.Мели. Лиризм ва трагизм. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1999. 2-сон. 18-б.

4 У.Норматов. Мутеликка қарши исён // Тил ва адабиёт таълими, 2002. 4-сон. 66-б.

---

## **Куштигир сиймоси Навоий талқинида**

Унсурол Маолий Кайковус фикрича, “Барча катта-кичikka ҳунар ўрганмоқ вожибдур, нединким киши ҳунар ўрганмоқ била ўз ҳамроҳларидан баланд мартабада бўлур”.<sup>1</sup> Улуғ аллома ҳақ. Инсон кўлидаги ҳукм, сиёсат, молу мулк одам қадрини ўлчашда мезон бўла олмайди. Агар мезон бўлганида эди, бу неъматлар ўғрига ҳам, тўғрига ҳам; яхшига ҳам, ёмонга ҳам берилавермас эди.

Инсон кадр-қийматининг мезони фазл ва хунардир. Фазл ва хунар инсонни элда азиз қилади, улуғлайди. Аммо ҳар қандай хунарни мукамал эгаллашнинг тагида қийинчилик, меҳнату машаққат ётади. Инсон бадани эса машаққатни эмас, роҳат-фароғатни дўст тутуди, ялқовликни ёқтиради, ўз ихтиёри билан инсонга бўйсунмайди. Жисмга ранж бериб, уни ўзига фармонбардор қилмаган киши ҳеч қандай мартабага эриша олмайди. Шунинг учун ҳам Кайковус буюради: *“Эй фарзанд, баданни ўзингга мутеъ қил ва уни қаҳр била итоатга буюргил”*.<sup>2</sup> Аммо беш бармоқ баробар эмас. Айрим кишилар яратилишдан қобилиятли, идрокли бўладилар. Бундайлар учун хунар ўрганмоқ кўп азобуқубат тортишни, кўп куч сарф қилишни талаб қилмайди. Уларда илм ва хунар ўрганиш табиий ҳол бўлиб, ички эҳтиёждан келиб чиқади. Шунинг учун ҳам бундай кишилар бир эмас, бир неча соҳада камолот касб этадилар.

Алишер Навоий наздида XV аср Ҳирот жавонмардларининг пешвоси Паҳлавон Муҳаммад ана шундай ноёб вужуд соҳибиди: *“Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулоямати таъби барча фунунга муносиб ва баҳраманд воқеъ бўлгондур, кўп фазойил ва камолот ҳам касб қилгондурким, замон аҳли барчада Паҳлавонни мусаллам турар эрдилар”*.<sup>3</sup>

Куштигир – яккама-якка кураш тушувчи, полвон, паҳлавон демакдир. Бу ҳунарда юксак мақомга эришган, элда танилган кишиларнинг исмига Паҳлавон сўзи қўшиб улуғланган. Мазкур шарқона кураш моҳирларининг исми тилга олинмай, Паҳлавон ёки Полвон деб аталган. Шу боис муаллиф бутун асар давомида Муҳаммад номини тушириб қолдириб, қирқ йиллик дўсти ва мураббийсини Паҳлавон деб атаган.

Куштигирлик асосий ҳунари бўлган Паҳлавон мусиқа назариyasi, илми ва амалиётида етук олим бўлган. У янги куй-оҳанглар яратган, дилкаш ғазаллар тасниф қилган. Мусиқа асбобини ўзи чалиб, ўзи куйлаган. Истеъдодли муғанний Паҳлавоннинг жозибали овози эшитган одамни ўзига мафтун қилиб, мухлислар ақлу ҳушини олган. Тингловчилар юрагида мусиқа санъатини ўрганишга кучли бир иштиёқ уйғотган: *“Ул дақиқ фанда кўшиш ва саъй кўргузуб, даҳли том ва маҳорати молакалом топиб эрди ва дилкаш нақшлар ва амаллар ва дилписанд қавллар ва ғазаллар тасниф қилур эрди ва хўб айтур эрди. Андоққи, эшитган хавос ва авом хушҳол бўлмоққа беихтиёр ва ўрганмоқда беқарор эрдилар”* (106).

Маноқиб қаҳрамони тавсифини мусиқа назарияси ва унинг амалий томонларига боғлаб бу даражада ҳароратли таърифлаш ҳар қандай сўз санъаткорининг ҳам қўлидан келадиган иш эмас. Негаки, бундай талқин ҳар икки соҳадан мукаммал хабардорликни тақозо қиладик, Алишер Навоий шахсида бир неча соҳанинг билимдонлиги уйғунлашган эди. Бадий калом билан ёнма-ён мусиқанинг инсон қалбини поклаши; киши руҳига озик, толиққан асабларига ором бериши; одам фарзандларининг дид-фаросатини ўстириши; эзгулик оламига олиб кириши ҳамда ҳаётга муҳаббат уйғотишини чуқур ҳис қилган буюк мутафаккир назмий битикларининг мусиқий равлонлигига жиддий аҳамият берган. Қатор насрий асарларида мавзунинг мусиқа билан боғлиқ томонларини нозик ёритган. Жумладан, “Маҳбуб ул-қулуб”да ашулачи ва чолғувчилар – мутриб ва муғаннийлар зикрига алоҳида фасл бағишлаган. “Насойим ул-муҳаббат”да дарвеш ва сўфийларнинг мусиқага муносабатлари хусусида ҳайратланарли лавҳаларни келтирган.

Адиб “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”да замонасининг адвор ва мусиқий илмида шуҳрат таратган Устод Муҳаммад Хоразмий, Мавлоно Нуъмон, Мавлоно Соҳиб Балхий, Шайх Сафойи Самарқандий, Хожа Юсуф Андижоний каби вакиллари номини қайд қилар экан, Паҳлавоннинг мусиқа амалиётидаги ўзгаришларни ҳисобга олиб, уларнинг ишларига ижодий ёндашганлиги, мақом йўлларига кўпгина янги нақш, пешрав, амаллар боғлаганлигини ёзади: “... Хожа Юсуф Андижонийдек кишиларнинг таснифоти муқобаласида ишлар ясабдур ва нақш ва суфия ва амал ва қавл ва жир чорзарблардек ва чун ўзи аларнинг кўпидан ҳам хушгўйроқ ва ҳам хушхон эрмиш, ишларининг шуҳрати кўпроқ воқеъ бўлур эрмиш”(106).

Мазкур иқтибос XV аср Ҳирот маданий-маърифий муҳитида мақомлар масаласига мусиқа назариясининг катта ва ўзак муаммоларидан бири сифатида қаралганлигини кўрсатади. Шунингдек, тасаввуф ва шеъриятнинг гўзал инсоний ҳислатлар, камолот касб этиш ҳақидаги ғоялари мақом йўлларига солиниб, талқин ва тафсир қилиниб, элга тақдим қилинганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Алишер Навоий ўз вужудида дарвешлик, ҳофизлик, бастакорлик ва шоирлик истеъдодини мужассам этган куштигир мақом йўлларига боғлаган амалларнинг одамлар қалбига, туйғуларига таъсирига аниқ далиллар келтиради: “*Машҳур амалларидан бири*

“чаҳоргоҳ” амалидурки, Мавлоно Тўтий (алайҳа раҳма)нинг ул шеъриниким, матлаъи будур:

*Соқийё, де рафта ҳасту аҳволи фардо нопадид,*

*Хешро имруз хуш дорему фардоро ки дид?*

ким Мир Бузург Термизий отиға боғлабдурким, бағоят хушоянда ва мулойим эшитилур ва далил буқим, Хуросон мулкида, балки Самарқанд ва Ироқда ҳамул ишни билмас гўянда йўқтур, балки гайри гўянда дағи беҳад ва ҳаср халойиқнинг ёдидадир” (106).

Шеърнинг мазмуни: *Эй соқий, қишнинг иккинчи ойи кетдию эртанинг аҳволи номаълум; ўзимизни бугун хурсанд қилайлик, эртани эса ким кўрибди?*<sup>4</sup>

Халқ дилини ром этмаган шеър, мақом ҳеч қачон кенг тарқалмайди. Инсоннинг ҳаёти, дунёқараши, кечинмаларига уйғун санъат асаригина кўпнинг онги ва қалбига йўл топади, нафосатга, маънавий гўзалликка ташна тўлқинли бир оқимни вужудга келтиради. Пахлавон Муҳаммад *чаҳоргоҳ* амалини боғлаган туршизлик шоир Мавлоно Тўтий ғазалининг матлаъи мантиқан Алишер Навоийнинг қуйидаги танбиҳи билан монанд: *“Доно илиқдин борғондин сўз айтмас, ўтган йигитлик орзу била қайтмас. Ўтган рўзғор адамдур, келмагандин сўз айтқан аҳли надамдур ва ҳол муфтнамдур”*.<sup>5</sup>

Сўфийлар эътиқодига кўра, вақт қиличдир. Агар сен уни кесмасанг, у сени кесади. Шундай экан, инсон нафас етиб турган ҳар бир лаҳзани ғанимат билиши, қадрлаши зарур. Умрнинг ҳар кунини ҳисоб этиб, ғайрату шижоат билан Мутлақ руҳ томон – комиллик сари тараққий этиши даркор. Сусткашлик дарвешнинг умр хирмонини ёқади.

Адвор ва мусиқа илмининг нозикфаҳм билимдони Алишер Навоий Пахлавоннинг мақом назарияси ва амалиётига оид истеъдодини далиллашга дахлдор яна бир неча мисоллар келтиради. Ва бу борадаги мулоҳазаларини куштигирнинг Машҳадда ўн икки мақомнинг *сайди ғазол шўъбасида* Хусайн Бойқарога аталган ўзининг бир шеърига амал боғлаганлиги хусусидаги маълумотни келтириш билан яқунлайди. Пахлавон Муҳаммаднинг ўша шеъри қуйидаги мисралар билан очилади:

*Онжо ки бар даргоҳат рўи ниёз овардаем,*

*Рўи дил дар каъбаи иқбол боз овардаем (107).*

(Мазмуни: Даргоҳингга ёлвориб юзланганимда, кўнгил юзини иқбол каъбасига йўналтирган бўламан.)

Алишер Навоий шашмақомнинг сайди ғазол шўъбасига боғланган мазкур шеърнинг икки байтдан иборат нақорат қисми фавқулудда маҳорат билан битилганлиги, унда Султон Ҳусайн Бойқаронинг “бешинчи отасиғача зикр” этилганлигини қайд қиладди. Маноқибда келтирилган Паҳлавон Муҳаммад шеърдаги такрорланувчи қисмнинг сўнги мисраси (“Мансур Бойқаройи Умаршайхи бин Темур”) Султон Ҳусайннинг темурийлар шажарасида бешинчи авлод эканлигини тасдиқловчи муҳим бир тарихий ҳужжат эканлиги билан ҳам қимматлидир.

Улуғ адиб Паҳлавоннинг шоирлик истеъдоди хусусида фикр юритар экан, ўз замонасида ижодкорлар бадиий маҳоратини баҳолашда мезон вазифасини ўтаган муаммо назарияси ва амалиётида унинг *соҳиб вуқуф* эканлигини алоҳида таъкидлайди. Муаммо - мураккаб жанр. У ижодкордан чуқур муҳокама юриштишни, кишилиқ жамияти, ҳайвонот ва наботот дунёси хусусида кенг билимни талаб қиладди. Ихчам ҳажмга муҳим бир ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий ғояни сингдириш, мисралар қатига маълум бир исмни яшириш, шулар билан бирга вазн, қофия, бадиият талабларига тўла амал қилиш учун шоирда катта истеъдод бўлиши зарур. Мазкур мулоҳазаларимиз Алишер Навоийнинг қуйидаги таъкидлари билан асосланади: “*Жамъики муаммо айтурлар, баса заҳмат била бир байтдин ё бир рубоийдин бир исм ҳосил қилурлар*” (108). Аммо илоҳий маърифат куёшидан нур олган Паҳлавон Муҳаммад таъби ҳеч қийинчиликсиз рангин муаммолар тухфа этган: “... *таъби ўзи била исмлар пайдо қилиб эрди ва бу кўп воқеъ бўлубтурким, ҳоло ушшоқ орасида бор*” (108).

Алишер Навоий маноқибда Хожа Ҳофиз Шерозий ғазалларидан уchtасининг матлаъ ва байтларини кўчириб, улардан Паҳлавон *Али, Амин, Тақий* исмларини ҳосил қилганлигини қайд этади. Улуғ адиб устози Саййид Ҳасан Ардашернинг ҳам форс шеърятидан Хожа Ҳофиз Шерозий девонига кучли эътиқод қўйганлигини ёзган. Дарвеш Саййид Ҳасан Ҳофиз Шерозий девонини деярли тўлиқ ёд билган ва адабий анжуманларда ундан кўп шеърларни ёддан ўқиган (92). Мазкур далиллар Алишер Навоий ва мураббийларининг бадиий-таъбий завқи уйғунлигидан нишон беради.

Паҳлавон Муҳаммаднинг базмларида мутриб ва муғаннийлар, шеър ва муаммо аҳли доимо иштирок этган. Куштигир хонақоҳининг имоми Мавлоно Муҳаммад Неъматободий ҳам шу мажлис-

ларга қатнашар экан, муаммога ишқ пайдо қилади. Паҳлавон муаммо илмидан пухта хабардор даврининг фозилларига унинг тарбияси билан шуғулланишни топширади. Истеъдодли алло-малардан таълим олган Мавлоно Муҳаммад қисқа муддат ичида бу илмда маҳорат пайдо қилади ва яхши муаммолар бита бошлайди. Аммо ногаҳоний ажал етиб, ҳаётдан кўз юмади. Алишер Навоий унинг муаммоларини йиғдириб, тўплайди ҳамда “Мажолис ун-нафоис”да улардан битта намуна келтиради: “...*фақир муаммоғиналарин жамъ қилдурдум*”.<sup>6</sup> Мазкур далил илм-фан аҳлига ҳомийлик масаласида Паҳлавон ва Навоий маънавий-маърифий тафаккурида ғоят даражада мувофиқлик мавжудлигини кўрсатади.

Паҳлавон Куштигир тахаллуси билан ғазаллар битган. Алишер Навоий маноқибда Паҳлавон маҳоратининг намунаси сифатида бир ғазал матлаъи ва яна бир шеърнинг мақтаъини келтиради. Бу ўринда мисол тарзида берилган матлаъни назардан ўтказиш билан чекланамиз:

*Гуфтамаш: “Дар олами ишқи ту қорам бо ғам аст?*

*Гуфт хандон зери лаб: “Ғам нест, кори олам аст (108).*

(Мазмуни: Унга айтдимки, сенинг ишқинг оламида ишим ғамдин иборат бўлди. У қулги аралаш мийиғида “ғам эмас”, оламининг ишқидир, - деди.)

Шеър мисралари маҳбуб ва матлуб ўртасидаги саволу жавобни ифода этиш усулида битилган. Шарқ мумтоз шеъриятида мазкур усулдан кенг истифода этилган. Шеъриятимизда Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатнинг “Кашмирда” деб номланган ғазали каби бошдан охир шу усулда ёзилган асарлар ҳам мавжуд.

Паҳлавон Муҳаммад ғазали матлаъи теран фалсафий маънога эга. “Қисаси Рабғузий” шаҳодатига кўра, “Ҳақ субҳонаҳу ва таоло Одамни тупроқдан “яратмак тилар” экан, қирқ йил тупроқ устига раҳмат ёмғирини ёғдирган: “... ўтуз тўқуз йил қазғу (қайғу) ёғмури ёғди, бир йил севунч ёғмури ёғди. Ул йўлдин Одамға севунчдин қазғу ортуқроқ бўлди”.<sup>7</sup>

Мазкур илоҳий ривоят туркий адабиётнинг забардаст намо-яндаси Юсуф Хос Ҳожиб томонидан қуйидагича бадиий инкишоф этилган:

*Назар солсанг инсон қандай мунгли-я,*

*Севинчи оз, бутун вужуди қайғу.<sup>8</sup>*

Бири насрда, бири назмда тақдим қилинган туркий адабиётнинг икки буюк вакили битиклари инсонни чуқур ўйга толдира-



ди. Наҳот инсон нуқул қайғу, ғам-ғусса, дард-алам чекиш учун ёруғ дунёга кўз очса! Ахир инсон Аллоҳнинг ер юзидаги халифаси, у томонидан халқ қилинган табиатдаги барча мавжудотларнинг султони-ку! Шундай экан, у тўрт кунлик ўтар дунёга ўйнаб-кулиш, роҳат-фароғатда умр кечириш учун келмайдими?

Йўқ! Қодирул-қудрат Ер юзини Одам Ато фарзандлари учун ўйингоҳ, кўнгилхушлик майдони қилиб яратмаган. Агарда шундай қилганида эди, барча айшу ишрат дарёсига ғарқ бўлиб, одамларнинг оғзи ширин таомдан, қўли дабдабали қасрлар қуришдан бўшамас эди, оёғи эса бистар устида михланиб қолган бўлур эди.

Бу табаррук замин ҳозир ҳам аҳён-аҳёнда назарга ташланиб турган босар-тусарини билмай қолган, нонкўр, қутурган махлуқлар оёқлари остида топталур эди. Носириддин Бурҳониддин ўғли ҳамда Юсуф шоир назарда тутган меҳнату машаққатлар замирида эса улуғ ҳикмат бор. Буюк мутафаккирлар тасвир этган қайғу, мунгнинг шохлари сермева. Қайғу, руҳий изтироблар инсоннинг юрагини маънавий кирлардан тозалайди, кўнгилни юмшатади. Ғам тортган, дард чеккан инсон шафқатсиз, бағри-тош, бошқалар тақдирига бепарво бўлмайди. Шунинг учун ҳам халқимиз: *“Ишқсиз – эшак, дардсиз – кесак”*, - дейди. Мақолнинг тагида улкан ҳақиқат бор. Ишқ, сидқу садоқат, фидокорлик, азобу уқубат одамларнинг сарасини сарага, пучагини пучакка ажратади, кимнинг кимлигини кўрсатади. Туркистон мулкининг шайхул-машойихи (Навоий ифодаси ) Аҳмад Яссавий таъбири билан айтганда *“жондан кечиб”*, *“рағни рағга улаб”* эришилган муваффақият ёки машаққат эвазига топилган давлат ҳеч қачон инсонни қутуртирмайди, ҳаволантирмайди. Бундай киши дунё зийнатларига ҳам кўнгил қўймайди.

Дунёни тўғри англаган комил инсон ҳеч бир замонда моддий дунёнинг ғам-ғуссаси ботқоғига ботиб қолмайди. Турмушнинг майда ташвишлари, икир-чикирлари оқибатида юзага чиқадиган ғам қудратли шахсият соҳибини емира олмайди. У бундай ғамни, Паҳлавон Муҳаммад мутойибага олиб айтганидек, *“ғам эмас, оламнинг иши”*, деб қабул қилади.

Туркий халқлар адабиёти тарихида рубоий жанрининг юксалиши ва такмилида мислсиз фидойилик кўрсатган Алишер Навоий Паҳлавоннинг яхши рубоийлар муаллифи эканлигини эътироф этади. Ва Паҳлавон Муҳаммад рубоийларидан маноқибда иккита, *“Мажолис ун-нафоис”*да эса битта намуна келтиради.

Икки асарда келтирилган рубойлар ҳам Алишер Навоийга бағишланган. Куштигир соғинч дардида ўртанган қалбига ўзидан йироқда, Астрабодда бўлган дўсти Алишерга рубойи битиб юбориш билан ором берган. Баъзида эса “мухлис ва муътақид” (эътиқодли) биродари мактубидаги рубойига жавоб тарзида у ҳам шу жанрда қалам сурган ва соғинч оташида етилган манзумасини руқъа (хат) муаллифига йўллаган:

*Гар жон ажалам зи тани ношод барад,  
Ҳошо ки маро меҳри ту аз ёд барад.  
Ҳоҳам ки шавам хок маро бод барад,  
Бошад ки ба сўи Астрабод барад (109).*

(Мазмуни: Агарчи ажал ношод тандан жонни олса, асло меҳрингни менинг ёдимдан ола билмайди; хоҳлайманки, тупроқ бўлсаму, уни шамол олиб кетса, шундай бўлсаки, уни Астрабод томонга элтса.)

Рубойи бутун борлиғи меҳр нурига чулганган, тафаккурининг сатҳи фалаклар қадар қамровли мутафаккир, файласуф образини ўқувчи кўзи олдида жилолантиради. Рубойининг тўртала мисраси ҳам қофияланиши ҳиссий бўёқдорликни қуюқлаштирган, шеърнинг поэтик латофатини янада кучайтирган.

Алишер Навоий талқинича, меҳр қаттиқ тошни эритиб, уни тоза лаълга, жавохирга айлантиради. У қатрадан туби дуру гавҳарларга тўлиқ зилол сувли денгиз ҳосил қилади. Фикримизча, Паҳлавон ва Навоий дўстлиги улуғ мутафаккирнинг ана шундай талқинларига уйғун холис ва самимий муҳаббат асосига қурилган эди.

“Мажолис ун–нафоис”дан ўқиймиз: “...фақир Астрабоддин бу рубойини Паҳлавон хизматлариға битиб эрдимким:

*Дар Каъбаву дар дайр ба иршоди туем,  
Дар савмааву майкада бо ёди туем,  
Зокир саҳару шом ба авроди туем,  
Яънеки, ятими Неъматободи туем.*

Паҳлавон бу рубойини жавоб битиб эрдиким:

*Эй мир, ту пиру мо ба иршоди туем,  
Доим ба дуогуию бо ёди туем,  
Ин шаҳр ба ту хуш асту мо бо ту хушем,  
Мурдему хароби Астрабоди туем.<sup>9</sup>*

(Рубойларнинг мазмуни: Каъба ва калисода сенинг иршодинг биланмиз, ибодатхона ва майхонада сенинг ёдинг билан-

миз. Саҳарда зикринг, шомда эса сенинг дуоларинг биланмиз. Яъни, Неъматободинг етимларимиз. Паҳлавоннинг жавоб рубоийси: *Эй Амир, сен пиримизсан, биз сенинг иршодинг биланмиз. Доим дуоғуйингмиз ва сенинг ёдинг биланмиз. Бу шаҳр сенга ёқимли-ю, биз сен билан хушвақтмиз. Биз ўлганмиз, Астрободинг (йўлида) хароб бўлганлармиз (Суйима Фаниева таржима-си).*

Неъматобод – Паҳлавоннинг такъяси жойлашган манзилнинг номи. Куштигир юзга яқин шогирдлари ҳамда элга хизмат кўрсатувчи юздан ортиқ бошқа касбдаги ходимлари билан шу масканда яшаган. Матни келтирилган рубоийлар самимий меҳр ришталари билан боғланган икки дўстнинг нуқтаи назари бениҳоя ҳамоҳанг эканлигидан нишон беради. Навоий ва Паҳлавон сатрлари қалбларни ларзага солади. Дўст дўстнинг ёди билан яшаши, эртаю кеч биродарининг дуойи жонини қилиб, Парвардигордан унга рўшнолик тилашидан ҳам севимлироқ иш борми?! Саҳарлар Аллоҳ номи билан бирга дўст исмини кўнгилда ёд этиш қалбга қай даражада поклик, хотиржамлик етказишини сўз билан ифода қилиш мумкинми?! Дўст яшаётган масканга муносабатни айтмайсизми?! Дўст қадами етган манзил (Астробод) тупроғини кўзларига тўтиё қилиш даражасида эъозлашнинг замирида катта ватанпарварлик, хоксорлик бор. Алишер Навоий ўз мураббийси Паҳлавон Муҳаммадга *"қаерда бўлмайин, сенинг иршодинг билан мен"*, - дея хабар йўллар экан, Паҳлавон жавоб рубоийсини *"Эй Амир, сен пиримизсан, биз сенинг иршодинг биланмиз"* мисраси билан бошлайди. Шоир қанчалик юксак савияда фозилона муомала, шарқона одоб кўрсатса, куштигир ундан-да баландроқ илтифот, эҳтиром ва садоқат билан жавоб қайтаради.

Ўз бадийий услуби талабларига мувофиқ Алишер Навоий рубоийсининг тўртала мисраси ҳам қофияланган. Паҳлавон Муҳаммад рубоийсининг учинчи мисрасида эса қофия ишлатилмаган. Улуғ ўзбек шоири рубоийсининг тўртала сатри ҳам радифга эга. Куштигир рубоийсининг қофиясиз учинчи сатри радифга ("туем") оҳангдош сўзни ("хушем") келтириш билан хотима топган. Умуман, жавоб рубоийда шаклий ва маънавий жилолар таноубиятига яхши амал қилинган. Ҳар иккала рубоийдаги қофиялар ва радиф ҳам муаллифлар руҳиятини ёрқин очиш, туйғу ва таассуротларининг поэтик жозибадорлигини таъминлаш, рубоийдаги асосий гоёни муфассал ечишга хизмат қилади.

Алишер Навоий ўз рубоийсида Паҳлавон Муҳаммад эътиқоди, маслаги ва салоҳиятини акс эттирадиган сўзларни саралаш, топиш ҳамда рубоийнинг фалсафий-ғоявий йўналишига, ихчам шаклига мос ва хос ҳолда улардан фойдаланишда санъаткорлик кўрсатган. Буюк мутафаккир шеъри матнида *Каъба* сўзи билан ёнма-ён қўлланган *калисо* калимаси, *ибодатхона* калимаси билан мувозий ҳолатида келган *майхона* сўзи *фано майхонасининг ринди хирқа чоки* Паҳлавон маслагига ишора вазифасини бажаради ҳамда шу маслакка Алишер Навоий муносабатини очиқ акс эттиради.

Паҳлавон Муҳаммад ўз ҳаёти билан боғлиқ ғаройиб воқеаларни туркий шеъриятнинг қадимий жанрларидан бири – қитъада маҳорат билан ифодалай олган. Алишер Навоий маноқибда Паҳлавон қитъаларидан бирининг яратилиш тарихи ҳақида муҳим лавҳа келтиради. Унда ҳикоя қилинишича, куштигир Султоний ариғи қирғоғида йўловчилар, мусофирлар кўниб ўтадиган шундай бир маскан (Алишер Навоий ифодасида *лангар ёки такъя*) қурадики, *“анинг таърифин қилмоқ - қуёш равшанлиққа ва майни мастлиққа таъриф қилгондекдур”* (109). Кунларнинг бирида овдан қайтаётган шоҳ Ҳусайн Бойқаро шу масканга тушади. Иттифоқо, Султон Ҳусайн қароргоҳига ташриф буюрганида Паҳлавон унда йўқ эди. Одамгарчиликни барча нарсадан устун қўйган куштигир ўз манзилига қайтиб, воқеадан воқиф бўлгач, қаттиқ хижолат тортади. Номусдан вужуди ёниб, андиша алангаси қалбини ёқади. Куйидаги қитъа ўша тугёнли таъсирланишнинг натижаси ўлароқ куштигирнинг узр туйғусини ифода этади:

*Такъяи моро шараф бигузашт аз чархи барин,  
По ба рӯ афкан соя сояи Парвардигор,  
Гарчи гардун атласи худ кард пойандози шоҳ,  
Кош ман мебудамй то жони худ кардй нисор* (109).

(Мазмуни: Парвардигорнинг сояси такъямга ўз соясини солиб, унинг шарафини баланд осмондан ҳам юксалтириб юборди. Агарчи осмон ўз атласини шоҳга пояндоз қилган эса-да, кошки ўзим бор бўлсайдим, жонимни нисор қилардим.)

Аллоҳ ҳар кимга ҳам эмас, суюкли бандаларигагина шундай иноят кўрсатади. Пушаймонлик ҳиссини, узр туйғусини уларнинг кўнгилларига солади. Қалби қотган, ғофил кимсалар ҳақнинг бундай лутфи зиёсидан бенасибдирлар. Қитъа сатрлари тамадан, мулку ҳашамга ошуфталик туйғусидан, амалдорга мутеълик

кайфиятидан мутлақо холидир. Чунки Паҳлавон Муҳаммад вужуди инсон зотига холисона ихлос билан йўғрилган эди. Қитъанинг “Кошки ўзим бор бўлсайдим, жонимни нисор қилардим”, - мазмунидаги сўнги мисраси қудратли ва теран томирларга туташ. Зеро XV асрнинг иккинчи ярмида Паҳлавон пешвоси бўлган футувват тарийқининг ниҳояти яхшилик йўлида жондан кечишга тайёр туриш, фидойи қалб эгаси бўлишдир. Хусрав Дехлавий ёзадилар:

*Олтин-кумуш ҳадя этувчи мардлар кўп,  
Жонни фидо этувчилар марддир, мард!*<sup>10</sup>

Эзгулик йўлида жондан кечиш Алишер Навоий шахсига ҳам хос хусусиятдир. Ва айна ана шундай муштарак фазилатлар улуғ ўзбек адиби ва Паҳлавон Муҳаммад сиймосини бир-бирига мустақкам боғлаган.

**Шавкат ҲАЙИТОВ,  
филология фанлари номзоди, БухДУ доценти.**

---

1 Кайковус. Қобуснома. Т.: Мерос, 1992. 31-б.

2 Ўша асар. 32-б.

3 А.Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. МАТ. 20 жилдлик, 15-жилд. Т.: Фан, 1999. 106-б. (Бундан кейинги иқтибослар ҳам шу манбадан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

4 (“Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”дан келтириладиган барча форсий матнлар таржимаси филология фанлари доктори Порсо Шамсиев қаламига мансуб.)  
5 А.Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. 20 жилдлик, 14-жилд. Т.: Фан, 1998. 164-б.

6 А.Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик, 13-жилд. Т.: Фан, 1997. 57-б.

7 Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. Т.: Ёзувчи, 1990. 16-б.

8 Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Фан, 1971. 905-б.

9 Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик, 13-жилд. Т.: Фан, 1997. 114-б.

10 Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 9-б.

---

## **Образ ва моҳият**

Алишер Навоий асарларини мутолаа қилиш жараёнида ундаги ранг-баранг образлар диққатни тортади. Нух, Яъқуб, Юсуф, Довуд, Сулаймон, Исо, Айюб, Луқмон, Мусо каби пайғамбарлар образла-

ри шулар жумласидандир. Бу образларнинг ҳар бири маълум белгилари, ўзига хос етакчи хусусият ва сифатлари билан шоирнинг гоёвий ниятини ифодалашга хизмат қилади. Улардаги моҳиятني англаш учун диний манбалар, хусусан, Қуръони карим каби муқаддас китоблардан албатта хабардор бўлиш керак.

Навоий ғазалларида, кўп бўлмаса-да, Мусо образи учрайди. Мусо ким? Унинг пайғамбарлик хусусиятлари нимада? Мусо мўъжизалари нималардан иборат? Шоир нега бу образга мурожаат этади? Бу каби саволларга жавоб бериш учун, аввало, Мусо пайғамбар қиссасидан огоҳ бўлиш муҳимдир. Мусо ҳақидаги маълумотлар Инжил, Қуръони карим, Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари ва бошқа манбаларда баён қилинган. Мусо ҳақидаги қиссанинг Инжилдаги қисқача мазмуни қуйидагича: Юсуф ва унинг авлод-аждодлари дунёдан ўтишади. Миср тахтига янги подшо келади. У Бани Исроил қавмига азоб беради.

Фиръавннинг амри билан янги туғилган исроиллик ўғил болалар ўлдирилиши керак эди. Левита деган аёл ўз ўғли /Мусо/ ни уч ойча яшириб юргач, сол ясаб уни сувга, қамишзорлар орасига яширади. Фиръавннинг қизи уни топиб олади ва унга Мусо деб ном қўяди. Мусо сўзининг маъноси – яҳудийча *тортиб олинган*, яъни *Мен уни сувдан тортиб олганман*, деган маънони билдиради эди.<sup>1</sup> Ушбу исм маъносини этнограф Ж.Фрэзер ҳам шу тахлит изоҳлайди.<sup>2</sup>

Мусо улғаяди. Бир куни у ўз қавмидан бўлган кишини ҳимоя қилиб, мисрликни ўлдириб қўяди ва қочади. Бир руҳонийнинг (Қуръонда Шуайб пайғамбар) қизларига ёрдам бериб, уларнинг қўйини суғоради. Руҳонийнинг Зипора номли қизига уйланиб, қайнотасининг қўйларини боқиб юради. Мусо Худо билан суҳбатлашади. Худо унга ўз халқининг халоскори бўлишни буюради. Мусонинг сўзларига одамлар ишонишлари учун унга мўъжизалар кўрсатиш салоҳиятини бахш этади. Мусонинг кўлидаги ҳасса илонга айланади, кўли оппоқ бўлиб кўзни хиралаштирадиган нур таратади. Худонинг хоҳиши билан Мусо яна бир неча кароматлар қилади: денгизни тенг иккига ажратиб, ўз қавмига йўл очади, уларни қутқаради. Фиръавн бошлиқ мисрликларни фарқ этади ва ҳоказо.<sup>3</sup> Мусо Исроил халқининг халоскори. У халқни қуллик, азоб-укубат, мисрликлар истибдодидан қутқаришга отлангани, сеҳрли ҳассаси, ғаройиб кўли ва чўпонлик қилиши каби томонлари билан намоён бўлади. Ёзма бадий асарларда ана шу белгилари асосида талқин этилади.

Мусо образи Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Навоий каби мумтоз шоирларимиз асарларида ҳам учрайди.

Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарида у ҳақда шундай ёзади:

*Қани ул тайақи йилан болғучи,  
Тениз йарлиб отра кириб кетгучи.*

Таржимаси:

*Қани у ҳассаси илон бўлувчи,  
Денгиз /суви/ ёрилиб, ўртасига кириб кетгувчи.<sup>4</sup>*

Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида ҳам Мусога тегишли ушбу нуқта кўринади: “Фиръавн айдиким, андин икки кўркунчим бор, бири таёқ ерга солса йилон бўлур, бири илиги ой кундек ёруқ. Кўзларни хира қилур”.<sup>5</sup>

Навоий қаламига мансуб мана бу мисраларга назар солайлик:

*Ростлиғ иршоди бу йўлда толибга пир,  
Рост ул янглиғки, Мусога асо берди Шуайб.<sup>6</sup>*

Бу байтда толиб ва пир сўзлари, Мусога асо берди Шуайб жумласи изоҳ талаб қилади. Шуайб номини юқорида эслаб ўтдик. У нега Мусога асо – таёқ беради? Қуръони каримнинг “Асас” сурасида ёзилишича, Мусо Шуайб пайғамбар қизларининг қўйларини суғориб беради. Шуайб пайғамбар Мусо саккиз йил ишлаб берса, икки қизидан бирини беришини, ўн йил ишлаб берса марҳамат кўрсатишини билдиради. Мусо ҳақиқий толибга, садоқатли муршидга хос тарзда ҳақ йўлга, тўғри йўлга бошловчи пирининг хоҳиш-истагини тўла адо этади. Пирга садоқат, камтарлик, хоксорлик, сабр ва қаноат тимсоли сифатида танилади.

Яна бир мисол:

*Лутф ишида кўргузур ҳар дам яди байзо ул ой  
Не ажаб гар элтса Мусойи Имрондин илик.<sup>7</sup>*

Қуръони каримда таъкидланишича, Мусога тўққиз очик оят-мўъжиза ато этилган. Ана шулардан бири ундаги фаройиб илик - қўл билан боғлиқ. Мусо пайғамбар қўлларини енгларидан чиқарсалар, ниҳоятда оппоқ бўлиб, кўзни қамаштиргувчи кучли нур тарқаларкан. Биринчи мисрада яди байзо бирикмаси мав-

жуд. Унинг икки маъноси бор: *оппоқ қўл ва куч-қудрат*. Агар Мусо яди байзо соҳиби бўлса, *ул ой* (маъшуқа)нинг яди байзоси унинг лутфида, ширин каломида. Демак, Мусо пайғамбар мўъжизалари оппоқ қўллари бўлса, ёрнинг мўъжизакорлиги ширин ва жонбахш, ҳайратомуз сўзларидадир.

*Калимуллоҳ – Оллоҳ билан бевосита сўзлашгувчи* деган номга сазовор бўлган Мусо алайҳиссалом ўзларининг мўъжизалари, Исо алайҳиссалом эса ўликни тирилтира олиш қудратига эга бўлган ўткир нафаси билан ёрга тенглаштирилади. Ушбу байтда ана шу руҳ сингдирилган:

*Қўлин бу барқ ёрутти, дамин бу ел очди,  
Агар сипеҳр узра Мусо эди ва гар Исо.<sup>8</sup>*

Асосий эътибор маъшуқанинг нозик ва оппоқ қўллари, соҳирнафаслигига қаратилмоқдаки, қўлларнинг ёруғлигига боис барқ - чақмоқ бўлса, ел унинг дамини чиқишига олиб келган. Лирик қаҳрамон эътирофича, бу фалак узра Мусо ва Исонинг намоён бўлганлигидан нишонадир. Демак, маъшуқа маълум томонлари билан мўъжизавий салоҳият соҳиблари Мусо ва Исо пайғамбарларга тенглаштирилмоқда.

Умуман, мумтоз шеърятимизни, Навоий асарларини уларда учрайдиган юқоридаги сингари образлар моҳиятини англамасдан туриб, таҳлил этиш анча мушкулдир.

**Тоҳир ХЎЖАЕВ,  
филология фанлари номзоди, доцент.**

---

1 Мусо қиссаси// Сирли олам, 1991. 7-сон. 47-б.

2 Дж.Фрэзер. Фольклор в ветхом завете. 314-б.

3 Мусо қиссаси// Сирли олам, 1991. 7-сон. 47-48-б.

4 Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Т.: Фан, 1971. 703-б.

5 Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. Т., 1991, 169-б.

6 А.Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20 жилдлик. 4-жилд. Т.: Фан, 1989. 42-б.

7 А.Навоий. Фаройиб ус-сиғар. 15 жилдлик. 1-жилд. Т.: Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1963. 249-б.

8 А.Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20 жилдлик, 4-жилд. Т.: Фан, 1989. 11-б.



## Ер ости ва сув ости жисмларининг Навоий шеъриятидаги бадий талқини

Навоий - табиатга ошно шоир. У ўз қахрамонларининг ички дунёсини ёритишда, уларнинг ташқи кўринишлари билан боғлиқ қиёслаш, ўшатишларда кўпроқ табиат унсурларига, унинг нодир жавоҳирларига мурожаат қилади.

Алишер Навоий шеъриятининг бу қирраси адабиётшунос олимларимиз томонидан кенг тадқиқ этилган. Лекин шоир шеъриятини ҳар гал варақлаганда унинг бетакрор жиҳатлари намоён бўлаверади.

Навоий ғазаллари билан танишиш жараёнида ер ости ва сув ости жисмларининг шоир ғазалиётида кенг қўлланганлигининг гувоҳи бўламиз. Ушбу мақолада *лаъл*, *ёқут*, *ақиқ*, *зумрад*, *феруза*, *гавҳар*, *дур*, *маржон* сингари қимматбаҳо тошлар номи билан боғлиқ сўзларнинг шоир шеъриятидаги ўрни ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Ноёб тошларнинг байтлар мазмуни ва моҳиятини ёритишдаги ўзига хосликларини шартли равишда қуйидагича тасниф қилиш мумкин:

1. Ер ости ва сув ости жисмлари номи ўз маъноларида қўлланган байтлар.

2. Жисмларнинг ранги билан боғлиқ байтлар.

3. Турли нарсалар жисмларга қиёсланувчи байтлар:

а) маъшуқа; б) маъшуқанинг тана аъзолари; в) маъшуқа ва ошиқ ҳолатлари.

Халқимиз қимматбаҳо тошларни жуда қадимдан эъзозлаб келган. Айниқса, шарқ аёлларининг тиллақошлари, билагузуклари, зебигардонлари, сирғаю узукларининг кўзлари ажойиб тошлар билан безалган. Қимматбаҳо тошларнинг гўзаллиги бошқа шоирлар қатори Навоий назаридан ҳам четда қолмаган. Навоийнинг лирик қахрамони – садоқатли ошиқ. У маъшуқасининг қулоғидаги гавҳарлардан ҳайратга тушади, лекин унинг нурларига алданиб қолмайди. Гавҳарларнинг сержилолиги туфайли уларни маъшуқасининг ойдаи юзини кўриқлаб турувчи юлдузларга қиёслайди:

*Ҳар сори қулоғингда гавҳарму экин ёхуд,*

*Ҳар жонибида ойнинг ахтарму экин оё?'*

Қуйидаги байтда эса ошиқ ёрининг гавҳарларига ҳавас би-

лан боқади. Чунки улар гўзалнинг ҳусну жамолидан баҳраманд бўлиш бахтига муяссар эдилар. Шу боис гавҳарларни Ой атрофидаги икки бахтли юлдузга ўхшатади:

*Икки гавҳардур қулогингда ваё қилмиш сипеҳр  
Ойнинг атрофида икки саъд кавкаб жилвагар.*

(128-бет)

Дуру жавоҳирларнинг ўз маъноларида қўлланувчи бундай мисолларни юзлаб келтиришимиз мумкин.

Ер ости ва сув ости жисмлари маълум бир рангларга эга. Масалан, ақиқ қизил рангли, зумрад эса яшил тусли қимматбаҳо тош; феруза эса кўкимтир рангга эга. Навоий шеърлари таҳлили шуни кўрсатдики, уларда тошларнинг ранги билан боғлиқ байтлар ҳам анчагина экан:

*Лаъли серобинг берибтур оташин ранги била,  
Офати жоним учун ўт бирла сувга имтизож.*

(105-бет)

Лаъл - қизил рангли тош, шунинг учун ҳам у кўпинча қизнинг лабларига ўхшатилади. Юқоридаги байтда эса ёр лабларининг ранги ошиқ учун – тириклик рамзи. У ўз кудрати билан ошиқ жонининг офати бўлган ўт бирла сувни қўшиб, йигитнинг умри-ни сақлаб қолади.

Маълумки, лаъл – тош. Унда ҳеч қандай маза-таъм бўлмайди. Унинг маъшуқа лабларидан фарқи ҳам шунда:

*Лаъл эмас ширин лабингим, жон топар андин ҳаёт,  
Ким, сўруб билдим ул эрмиш лаългун қилган набот.*

(90-бет)

Маъшуканинг лаблари шу даражада ширинки, ишқ йўлида танижони мадорсизланган ошиқ ундан қайта жон олади. Биринчи мисрада севгилиси лабини лаъл эмас деган ошиқ, иккинчи мисрада шунга амин бўлади: лаълнинг ранги маъшуқа лабларининг ширинлиги билан қўшилиб, лаългун наботни ҳосил этган.

Баъзи қизларнинг лаблари устида майин туклар бўлади. Навоийнинг лирик қаҳрамони маъшуқасининг лаблари устидаги майин сабзани хушхат котибнинг зумуррад хатига ўхшатади:

*Хаттини кўрдик лаб узра, гар зумуррад хат киши,  
Кўрмади лаъл узра ё шинграф узра зангор хат.*

(82-бет)

Зумрад - яшил тусдаги қимматбаҳо тош; маъшуқа лаблари устидаги майин сабза ранги ҳам шу тусда.

Мана шу майин сабзанинг зумуррад хатдан фарқи шундаки, хат

оқ қоғозга ёзилади, маъшуқа лаблари узра ёзилган хат эса лаъл узра - қизил рангли ёки шингарф-қизил тусли қоғозда ёзилган.

Баъзи байтларда маъшуқа тимсоли ноёб жисмлар воситасида гавдалантирилади:

*Меҳр иси бу мижмари ферузадин кўз тутмаким,  
Барча қад шамшоди бу мижмар ичинда уд эрур.*

(210-бет)

Феруза – кўкимтир рангли қимматбаҳо тош. *Мижмари феруза* – ферузадан ишланган *мижмар*, яъни мушк-анбар каби турли хушбўй нарсаларни солиб тутатиладиган идиш. Ошиқ назарида маъшуқаси, яъни *мижмари ферузадан* шунчалик хушбўй ҳид тараладики, барча қадди шамшодлар у гўзалнинг меҳр иси дудида қаттиқ аламдан куйиб кул бўладилар.

Навоий шеъриятида қимматбаҳо тошлар маъшуқа тана аъзоларига қиёсланган мисоллар ҳам талайгина:

*Лаъли ёди қанча ашким рангини айлар бадал,  
Оллоҳ-оллоҳ, не ажойиб лаъли рангомези бор.*

(157-бет)

Ошиқ учун севгилисининг ҳар бир аъзоси - жон олгувчи восита. Айниқса, лаблари. Ёрининг *лаъли ёди* билан ошиқ шунчалар кўп кўз ёш тўкадики, натижада унинг томирларида қон билан кўз ёш ўрин алмашади. Ўзидаги бу ҳолатдан ажабланган ошиқ рангларни моҳирона аралаштира оладиган *лаъли наққошдан* хайратга тушади.

Ошиқ ва муъшуқанинг ҳолатлари ҳам шу жисмлар ёрдамида янада чиройлироқ, аниқроқ тасвирланади:

*Рухсоринг узра хайдин юз қатраки, кўркуздинг,  
Гул баргида шабнамдин гавҳарму экин оё?* (18-бет)

Ушбу байтда маъшуқа баданидаги тер кўриниши гул баргидаги гавҳарларга қиёсланяпти.

Хулоса қилиб айтганда, Навоийнинг сеҳрли қаламидан тўкилган ҳар бир сўзнинг ўзи дуру жавоҳир. Бу сўзларнинг жавоҳир эканлигини тушуниш ҳамда шоир шеърларининг жозибасини кўрсатиш ёш авлодда нафис дид ва гўзалликка интилиш каби фазилатларни тарбиялаш имконини беради.

**Мунира ХУДОЁРОВА,**

**Навоий Давлат педагогика институти ўқитувчиси.**

---

1 А.Навоий. Топмадим. Т., 1988, 18-б. (Қолган мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида саҳифаси кўрсатилади).



## MUMTOZ ADABIY ASARLAR LUG‘ATI

### ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛ ЛУҒАТИ

Қатиглағу	- қаттиқ турмоқ, қаттиққўллик қилмоқ
Қатигланғу	- мустаҳкамланмоқ, қаттиқ ўрнашмоқ
Қатигелиқ	- қаттиқлик, қийинчилик
Қатмиш	- қориштирилган, аралаштирилган
Қатмиш	- қотган, қотиб қолган, жуда қуюқ холга келган
Қатғу	- қориштирмоқ, аралаштирмоқ, тайёрламоқ, ҳозирламоқ
Қатқи	- дағал, ғўдайган, қўпол
Кенли қатқи	- тошбағир, меҳрсиз
Қатғуғ	- қаттиқ кулмоқ, хохоломоқ, қаҳқаҳламоқ
Қач	- <i>бир неча</i> олмоши ўрнида
Қач	- <i>баъзи бир, бир неча</i> белгилаш олмоши ўрнида
Қач	- қочмоқ, чопмоқ, узоқлашмоқ, ас- ралмоқ, таъқиб, хавф-хатар
Қачағли	- қочувчи, ўзини четга олувчи
Қаш I	- қош, қовоқ тепасидаги туклардан ташқил топган ёйсимон тукли чизик
Қаш II	- ҳар нарсанинг чети, ёқаси, ёни
Қаш туг	- қошни тугмоқ, қовоқ солмоқ, қовоқ уймоқ, рўйхуш кўрсатмаслик, <i>кўчма маънода</i> : ўзини четга олмоқ
Қаш йуз	- чехраси очилмоқ, хурсанд бўлмоқ, севинмоқ
Қашиғ	- улуғвор, савлатли, ҳайбатли, дабдабали
Қақ	- оққуш, турналарга яқин қушнинг номи
Қақила	- қағилламоқ, овоз чиқармоқ
Қағил	- новда, бутуқ, шохча, ниҳол (ток новдала- рини боғлашда қўлланиладиган майда ва хўл тола, чивик)
Қағун	- қовун, қовоқгуллар оиласига мансуб, ҳосили йирик ва ширин бир йиллик

Қахт	- нодир, ноёб, кам учрайдиган, оз
Қиви	- ўпқон, кавак, бўшлиқ, <i>кўчма</i> <i>маънода</i> : камчилик, эҳтиёж
Қивилиқ	- вақтинчалик, муваққатлик, оғмачилик
Қивачақ	- қипчоқ, <i>кўчма маънода</i> : бахтсиз, омадсиз
Қиз	- қиз бола, балоғат ёшига етмаган аёл, заифа
Қиз II	- ноёб, нодир, қимматли, азиз
Қиз III	- қизимоқ, қизиллашмоқ
Қизлик	- ноёблик, нодирлик
Қизғу	- қизил, қизиш
Қизғу мэниз	- қизил юз, <i>кўчма маънода</i> : бах- тиёр, шод-хуррам
Қиғу эн	- қизил юз (хотиржамлик, фаро- вонлик рамзини англатади)
Қизғу эн бол	- қизил юзли бўлмоқ, шодланмоқ
Қизғу энглиг	- қизил юзли, <i>кўчма маънода</i> : об- рўли, ҳурматли
Қий	- қиймоқ, кесмоқ, қирқмоқ
Қийа бақ	- назар, солмоқ, қарамоқ
Қийам	- қимирламоқ, кўзғалмоқ, ўрнидан турмоқ
Қийағ	- оғмоқ, қайилмоқ, қайтмоқ
Қийин	- қийноқ, азоб
Қийиқ	- хато, эгрилик, хилофгарчилик, ваъдага вафо қилмаслик
Қийиқсиз	- эгрилик, оғишмай (хизматда)
Қиймат (а)	- тайёр иш, объект, маҳсулот ва шу кабилар сарф бўлган маблағ, материалларнинг пул билан ифодаланган қиймати, нарх-наво
Қайғучи	- қийувчи, кесувчи
Қилдуқ	- қилган, қилинган
Қилдочи	- қилувчи, адо этувчи, бажарувчи
Қилимиш	- қилган
Қилинч	- феъл-атвор, хулқ-атвор
Қилинчлик	- қилиқли, феъл-атворли, муайян феъл-атворга эга бўлган
Қилинғу	- қилмоқ, бажаришга киришмоқ, адо этмоқ
Қилинч	- қилич, бир тигли, ханжардан узун қурол

Қиличлиғ	- қиличли, қиличи бор, қиличга эга бўлган
Қиличсиз	- қиличсиз, қиличга эга бўлмаган
Қилиғли	- қилувчи, қиладиган
Қилмағу	- қил(ин)майдиган
Қилқитри	- қилиғи совуқ, ёмон феълли
Қилқли	- қилиқли, феъл-атворли, феъл-атворга эга бўлган
Қилғли	- қилинадиган
Қин	- жазо, азоб, ташвиш
Қини	- жонга азоб бермоқ, қийин аҳволга солмоқ, қийнамоқ, исканжага олмоқ, жазоламоқ, азобламоқ
Қир I	- қир, ясси, чўзиқ, тепалик
Қир II	- ёвуз, ғаразли
Қиған	- толели ва кучли
Қирмачи	- ўймакор, уста, дурадгор
Қиртиш	- юз, афт, бадан, тан, ранг, ранг-рўй
Қуруқ	- қирриқ, муттаҳам, қирғин келтирувчи, бузғунчи,
Қирғил	- оқ, оппоқ, <i>кўчма маънода</i> : кўпни кўрган, катта ёшли
Қирғу	- қизил, қизғиш, арғувоний ранг
Қис	- куч ёки оғирлик билан тазийқ кўрсатмоқ, қисмоқ, сиқмоқ, бўғмоқ
Қисал	- қисилмоқ, танг ҳолга тушмоқ
Қисигли	- кесувчи, тиювчи
Қисмат (а)	- қисмат, тақдир, гўё олдиндан белгилаб қўйилган, пешонага ёзилган кўргилик
Қисмат II	- математик ҳисоблаш усулларида бири, тақсимлаш
Қистачи	- назорат қилувчи, кузатувчи
Қисға	- қисқа, калта, бўйлама ўлчами унча катта бўлмаган
Қашқи	- қишки, қишга оид
Қови	- бўш, беҳуда, мазмунсиз, ичи бўш
Қуви қил	- елга бермоқ, совурмоқ
Қуди	- қуйи, паст
Қудруқ	- қуйруқ, дум, бирор нарсанинг кети, охири
Қудуғ	- қудуқ, сув олиш мақсадида қазилган

		тор ва теран чуқурлик
Кудуғла		- қазимоқ, кавламоқ
Кув		- тоғнинг кун тушмас томони
Кузўрд		- Куз Ўрду шаҳар номи, Боласоғун-нинг иккинчи номи
Кул		- суви камайиб, қуюқ ҳолга келмоқ, қуйилмоқ, теранлашмоқ, чуқурлашмоқ бир ерга кўп миқдорда йиғилмоқ, тўпланиб қалинлашмоқ
Куйуғ		- суюқ қисми, суви нисбатан оз бўлган, <i>кўчма маънода</i> : қуюқ, босиқ, талабчан, нозик табиатли
Кул	II	- кул, ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқ ва молу мулкка эга бўлмаган хизматкор
Кул	III	- сўрамоқ, истамоқ, тиламоқ, хоҳламоқ, эришмоқ, кўзламоқ
Кулавуз		- раҳнамо, йўл кўрсатувчи, муршид
Кулачла		- ўлчамоқ, кезмоқ, тинимсиз юрмоқ
Кулдачи		- истовчи, хоҳловчи; тилаган, хоҳлаган
Кулдуқ		- иташ, истамоқ
Кулмиш		- тилаган, хоҳлаган, орзу қилган
Култғу		- истақ, эҳтиёж
Култғучи		- сўровчи, муҳтож, тиланчи, гадой
Кулуғли		- тиловчи, истовчи, орзуловчи
Кулғу		- тиламоқ, истамоқ, орзу қилмоқ
Кумару		- васият
Кумару сўз		- оталар сўзи, мақол, ҳикматли сўз, васият
Кумару II		- мерос, ёдгорлик, эсдалиқ, совға, тухфа, армуғон
Кумару		- шахс номи, Ўзғурмишнинг муриди
Кур I		- белбоғ, камар
Кур ба		- бел боғламоқ, <i>кўчма маънода</i> : астойдил киришмоқ, тиришмоқ, келмоқ, ушламоқ, эга бўлмоқ, эришмоқ
		амалга ошмоқ, рўёбга чиқмоқ
Кур уз		- тугамоқ, ҳолдан кетмоқ, ўлмоқ
Кур II		- амал, мартаба, лавозим
Кур III		- саф, қатор
Кур IV		- тартиб, навбат, гал
Кур V		- тенгдош, тенгқур, баробар, муносиб

Қур VI	- ҳолат, ҳол-аҳвол, зот, насл-насаб
Қур	- қурмоқ, ясамоқ, тузмоқ, ўрнатмоқ, ҳозирламоқ, тайёрламоқ
Қури	- қури(т)моқ, нами кетмоқ, қуруқ ҳолга кел(тир)моқ; сувсирамоқ, чанқамоқ, қовжирамоқ, ривожланишдан тўхтамоқ
Қуртқа	- эски, қадимги, қари, <i>кўчма маънода</i> : олам, дунё
Қурум	- қоя, қоя қолдиқлари
Қурут	- қурут, қуририлган сут маҳсулоти
Қуруқ I	- қуруқ, намлиги йўқ, ҳўл эмас
Қуруқ II	- қуруқ, бўш, ичида ҳеч нарсаи йўқ
Қуруқ қал	- қуруқ қолмоқ, ҳеч нарсаи қолмоқ, ажралмоқ, жудо бўлмоқ
Қуруғ	- Шарқ табобатидаги мижоз кўринишлари (иссиқ, совуқ, ҳўл)дан бири
Қуруғ	- қуруқ, асосииз, таги пуч
Қуруғлуғ	- қурилган, ўрнатилган
Қуруғсақ	- жигар, бағир, <i>кўчма маънода</i> : юрак, кўнгил
Қурч	- бақувват, пухта, пишиқ
Қурғу	- қарорсиз, бурдсиз, енгилтак
Қурғулуқ	- енгилтаклик, беҳудакорлик
Қут-қив	- бахт-саодат, бахт-давлат
Қута	- бахтли бўл (қил)моқ
Қутадғу билиг	- асар номи, саодатга элтувчи билим, бахт келтирувчи билим
Қутрул	- бўшамоқ, камаймоқ, озаймоқ
Қуту	- хил, тур, тоифа, гуруҳ, табақа, даража
Қутур	- жон-жаҳди билан ҳаракат қилмоқ, ҳаддидан ошмоқ, жунбишга келмоқ
Қутқи	- ювош, итоаткор, мулойим, кўнгли бўш
Қутғар	- қутқармоқ, асрамоқ
Қучиқ	- Қисқичбақа (Саратон) буржининг туркий номи
Қушчи	- қушчи, лочиндор, қуш билан ов қиладиган киши
Қуқуз	- бўш, холи, афтодаҳол, қуруқ.

**Боқижон ТЎХЛИЕВ,**  
**филология фанлари доктори, профессор.**





## DAVLAT TILINI O'RGATISH MASALALARI

### Ўзбек тилини чет тили сифатида ўқитиш тажрибасидан

Американинг Техас университетида ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, инсонлар ўқиган нарсаларининг 10 фоизини, эшитганларининг 20 фоизини, кўрганларининг 30 фоизини, ҳам кўриб, ҳам эшитганларининг 50 фоизини, ўз нутқий фаолиятларида қўллаганларининг эса 90 фоизини хотираларида сақлаб қолар эканлар. Демак, тил ўрганувчи киши бирор сўзни кўриб, эшитиб ва ўз нутқий фаолиятида қўллаб кўрса, уни хотирада сақлаш ва ўзлаштириш имконияти юқори бўлади. Бундай натижаларга эришишда таълим тизимида янги педагогик технология усулларидан фойдаланиш яхши натижа беради.

Сўнги йилларда жаҳон таълим тизимида тилни замон талаблари асосида мустақил ўзлаштириш усулларини татбиқ этишга катта эътибор берилмоқда. Айниқса, Германиянинг Гёте, Франциянинг Аллас, Англиянинг Бритиш Жонсэн институтлари ва Туркиянинг Анқара университетида тилни қисқа вақт ичида интенсив ўрганиш борасида катта тажриба тўпланган. Тажриба шуни кўрсатдики, бу ерда таҳсил олаётган талабалар бир неча ой ичида янги тилни ўрганиб, шу тилда маърузалар тинглаш, ўрганаётган мутахассисликлари бўйича амалий машғулотларда қатнашиш имкониятига эга бўлмоқдалар. Бундай муваффақиятларга эришиш учун тил ўрганишда ташкилий жиҳатдан қуйидаги шартларга амал қилиш кераклиги аниқланди:

1. Дарсни 8-12 кишидан иборат гуруҳларда ташкил қилиш.
2. Таълим жараёнига талабанинг мустақил ёндашишига имконият яратиш.
3. Ўқитишда замонавий техник воситалар (видеомагнитофон, компьютер ва бошқа аудиовизуал жиҳозлар)дан фойдаланиш.
4. Тил ўргатишда, шунингдек, фан бўйича дарслик, ўқув қўлланма, услубий қўлланма, мавзулар бўйича услубий кўрсатма ва ишланмалардан мустақил равишда фойдаланиш.
5. Дарсларни амалиёт билан боғлаб, кўпроқ кундалик ҳаётда қўлланиладиган сўзларни ўргатишга эътибор қаратиш.

6. Шароитдан келиб чиққан ҳолда, талабаларни гуруҳларга бўлишда ҳар бир гуруҳ тил билиш даражаси тенг бўлган талабалардан иборат бўлишига эътибор бериш ва ўқув материалларини ана шу даражасига қараб тавсия этиш.

7. Ўқув машғулотларини ташкил этишда тилнинг назарий жиҳатдан эмас, балки уни амалий жиҳатдан ўрганишга, яъни нутқий кўникмалар ҳосил қилишга эътибор қаратиш. Ўқув дастурларини шунга мослаштириб тузиш.

Тил ўргатишда тўғри талаффуз қилиш кўникмасини шакллантириш ва сўз бойлигини мунтазам равишда ошириб бориш муҳим аҳамиятга эга. Бунда техник воситалар - видео ва аудиомагнитофонлардан фойдаланиш яхши самара беради. Талабалар техник воситалар ёрдамида турли мавзулардаги матнлар устида ишлаш, ўз талаффузларини назорат қилиш, янги сўзларни ўрганиш юзасидан мустақил ишлаш имкониятига эга бўладилар.

Тил ўрганишда мустақил ишлаш таълим сифатини таъминлайдиган энг муҳим шартлардан бири бўлиб, у талабаларни ўзлари ўрганаётган тилда фикр-мулоҳазаларини мустақил ва эркин баён қила олиш кўникмаларини такомиллаштириш билан белгиланади. Мустақил ишлашда белгиланган мавзу асосида амалий иш (мавзулар бўйича машқлар) бажариш ҳамда муайян мавзу асосида изланишлар олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Муайян мавзу асосида изланиш - бу талабанинг ўқитувчи ёрдамисиз ўз фикрини юзага чиқаришда маълум бир хулосага келиш учун бажариладиган ишлар мажмуасидир. Бунда талабаларга мустақил таҳлил қилиш учун тавсия этилаётган лисоний материаллар, биринчидан, долзарб бўлиши, иккинчидан, мустақил хулосалар чиқариш учун имконият бериши лозим. Мавзуга мустақил ёндашиш эса тўғри ва асосли хулосалар чиқариш имконини беради. Мустақил машғулот талаба билан ўқитувчининг ҳамкорлигини инкор этмайди. Ўқитувчи топшириқни беради, саралайди ва жараёни кузатиб, уни йўналтириб туради.

Мустақил ишлаш воситасида талабаларнинг нутқий кўникмаларини шакллантириб бориш фақат бир ёки икки машғулотдагина амалга оширилмай, балки бутун ўқув жараёнини қамраб олиши лозим. Тажрибалар шунини кўрсатдики, тилни эгаллашда имкон қадар кўпроқ сўз захирасига эга бўлиш учун сўзлардаги кўп маънолик, маънодошлик ва шаклдошлик хусусиятларига алоҳида эътибор бериш муҳим аҳамиятга эга.

Талабаларнинг бундай сўзлар устида мустақил ишлашини қуйидагича ташкил қилиш мумкин:

Масалан, талабалар изоҳли луғатдан *аччиқ*, *ширин* сўзларининг тўғри ва кўчма маънолари ифодаланган бирикмаларини ҳамда уларнинг она тилига таржимасини топадилар. Ёки луғатдан *олтин* сўзининг изоҳини топиб, унинг қанча маъноси борлигини аниқлашади. Бу сўз билан ясалган турли сўз бирикмаларининг она тилига таржимасини топадилар.

Сўзлар устида шу тариқа ишлаш натижасида талабаларнинг сўз бойлиги ошади ва уларни нутқий фаолиятларида қўллаш имконияти шаклланиб боради.

Шундан кейин талабалар сўзларнинг маъно турларини ўрганишда сўз бирикмаларини матнда қўллаш кўникмаларини эгаллашга ўтадилар. Бунда улар ўрганилган лексик материалларга мос равишда “Ёз, ўтди соз”, “Олтин куз” каби мавзулар бўйича матн тузиш устида ишлашлари мумкин.

Юқорида айтилган фикрлардан қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Мустақил ишлаш натижасида талабаларда тилни ўзлаштиришга ижодий ёндашиш кўникмалари шаклланиб боради.

2. Ўқитувчининг вазифаси талабаларга эркин ва мустақил фаолиятни ташкил этиш учун шароит яратишдан иборат.

3. Талабаларнинг мустақил фаолияти мавзу юзасидан фикр ифодалаш жараёнида нутқий имкониятларини кенгайтириб, шахсий мулоҳазаларини баён қила олиш малакасига эга бўлишдан иборат.

Ўзбек тилини русийзабон гуруҳлар талабаларига ўргатишда юқорида келтирилган усул ва воситалардан фойдаланиш таълим сифати ва самарадорлигини оширишда катта ёрдам беради.

**Одил БЕГИМОВ,**  
**филология фанлари номзоди.**  
**Нигора ШОДМОНОВА,**

**Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти ўқитувчиси.**

---

## **Тил таълими ва таълимий-электрон ишланмалар**

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” педагоглар, олимлар ва таълим-тарбия тизими билан боғлиқ барча мутахассислар олди-га қўйган улкан ва масъулиятли вазифаларни илғор замонавий педагогик технологиялар асосидагина ҳал этиш мумкинлиги ҳаммага аён. Шу мақсадда талабаларнинг тилларни ўзлаштириши-

га алоҳида эътибор берилиши бежиз эмас, албатта. Зеро, замонавий шароитда муваффақиятли фаолият кўрсатиш учун олий маълумотли малакали мутахассис бир неча тилни яхши ўзлаштирган бўлиши, ўзбек (давлат) тилидан ташқари камида бир ёки бир неча жаҳон тиллари (рус, инглиз ва бошқалар)ни яхши билиши талаб этилади.

Бунга эришиш учун таълим мазмунини янгилаш, амалдаги дастур ва дарсликларни такомиллаштириш ва энг муҳими - барча таркибий қисмлари моҳият ва методологик жиҳатдан муштарак бўлган янги ўқув мажмуалари яратишга йўналтирилган тадбирлар дастури ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши даркор<sup>1</sup>.

Сўнги йилларда олий таълим муассасаларининг таълим-тарбия рус тилида олиб бориладиган гуруҳлари талабаларининг давлат тилини ўрганишларига эътибор кучайгани барчага яхши маълум. Кўплаб дастур ва қўлланмалар яратилиб, такомиллаштирилмоқда, илмий изланишлар олиб борилмоқда. Турли олий ўқув юртларида яратилган бир қатор ўзига хос дастур ва қўлланмалар тил ўргатиш билан машғул муаллимларга муайян ёрдам бўлгани шубҳасиз.

Ҳозирги кунда асосий эътибор русийзабон талабаларнинг нутқини ўстиришга қаратилаётгани методик жиҳатдан ўзини оқламоқда ва ижобий натижа бермоқда. Лекин, бизнинг кузатишимизча, оғзаки нутқни ривожлантириш асосий ўрин тутгани ҳолда талабаларнинг ёзма нутқи талаб даражасида бўлишига етарлича эътибор қаратилмаяпти. Бу борада, айниқса, илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш мумкинлигини назарда тутадиган бўлсак, русийзабон талабаларнинг ўзбекча ёзма нутқини ўстиришда замонавий воситалардан фойдаланишнинг назарий, шу жумладан, методик ва психологик асослари фундаментал равишда ишлаб чиқилмагани бу соҳадаги фаолият самарадорлигига салбий таъсир кўрсатиб келмоқда. Демак, олий таълим муассасаларининг русийзабон талабалари ўзбекча ёзма нутқини ўстиришга кўмаклашувчи замонавий воситаларга қўйиладиган талабларни белгилаш, ўқув материаллари яратиш ва машғулотларни ўтказиш методикасини такомиллаштириш давр талабидир.

Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, русийзабон талабаларнинг ўзбекча ёзма нутқини ўстириш учун мавжуд имкониятлардан қандай фойдаланиш мумкин эканлигига тўхталиб ўтиш жоиздир. Бизнингча, тил ўргатишни компьютер техникаси, аудио-

визуал воситалар, зарур адабиётлар, дидактик материаллар, кўрғаз-мали қуроллар билан жиҳозланган махсус аудиторияларда ташкил этиш орқалигина кўзланган мақсадга эришиш мумкин. Талабалар ёзма нутқини машғулотлар жараёнида ўстиришда техник воситалар юксак самарадорлиги билан ажралиб туради. Чунки улар машғулотда бажариладиган иш ҳажмини кўпайтиришга, маъқул нутқий муҳит вазиятини ҳосил қилишга ҳисса қўшиб, руҳан эркин мулоқот ва мустақил фикрлаш учун шароит яратади. Замонавий технологияга асосланган машғулотда ўқитувчи талабаларнинг барчаси билан бир вақтда ёки айрим гуруҳлар ва алоҳида бир талаба билан бевосита мулоқотга киришиши мумкинлиги муҳим роль ўйнайди. Таълимнинг замонавий воситалари ҳар бир талаба томонидан йўл қўйилган хатоларни ҳисобга олиш, уларни таҳлил қилиш ва тавсиялар тайёрлай олиши билан ҳам ажралиб туради. Бу эса ўқитувчининг имкониятларини кенгайтиради.

Қуйида биз олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида давлат тилини ўргатиш жараёнида қўлланилиши кўзда тутилган таълимий-электрон ишланмаларга қўйиладиган лингвистик-методик талабларни келтириб ўтмоқчимиз. Аслида, таълимий-электрон ишланмаларга талаблар умумий кўринишда информатика фани мутахассислари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб<sup>2</sup>, бошқа фанлар мутахассислари учун ўзига хос пойдевор вазифасини ўташи табиий. Лекин русийзабон талабаларга давлат тили бўлмиш ўзбек тилини ўргатиш жараёни учун яратилajak таълимий-электрон ишланмаларга қўйиладиган талаблар бир қатор ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туриши даркор. Масалан, информатика мутахассислари *тил* атамасини ўз соҳалари нуқтаи назаридан келиб чиқиб, компьютер тили сифатида қўллашади. Ваҳоланки, она тили бўлмаган тилни ўрганувчилар учун *тил* сўзи тамомила бошқа маънони англатади.

Бизнингча, русийзабон талабаларга ўзбек тилини ўргатиш учун мўлжалланган таълимий-электрон ишланмалар қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

1. Талабаларга компьютер воситасида тақдим этилувчи материаллар миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, ахлоқ-одобимизга мос тушиши, ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашга қўмаклашиши керак.

2. Ўқитувчи раҳбарлигида ишлаш кўзда тутилиши лозим. Чунки таълимий-электрон ишланмага давлат тилини ўрганаётган талабада пайдо бўлиши мумкин бўлган барча саволларга жа-

вобларни дастурлаб киритишнинг иложи йўқ. Ўз навбатида, компьютер самарали ўқув воситаси сифатида тан олингани ҳолда, таълим жараёнини бошқариб борувчи мутахассиснинг ўз вақтида ёрдамга келиши тил ўрганиш самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

3. Материалнинг умумийлигига эътибор бериш, яъни бир таълимий-электрон ишланма нутқий савияси ривожланган талаба учун ҳам, нутқи ҳали турли сабабларга кўра олий таълим муассасаси талабаси савиясида бўлмаганлар учун ҳам фойдали бўлиши керак. Бунда ишланмани яратувчи муаллифнинг дастурловчи мутахассис билан ҳамкорликни мақбул йўсинда йўлга қўйиши муҳим аҳамият касб этади.

4. Компьютер воситаларини танлашга талабчанлик билан ёндашиш зарур. Масалан, видеолавҳалар, анимациялар оддий матн билан уйғунликда тақдим этилиши керак. Айниқса, суҳандоннинг талаффузи барча талабларга жавоб бериши, яъни тиниқ ва раvon, орфоэпия меъёрларига тўлиқ мос тушиши шарт. Графика, расм ва фотосуратлар мақсадга мувофиқ ва етарли ҳажмда бўлиши даркор. Уларнинг кўпайиб кетиши талабанинг диққатини бўлади ва асосий мақсадга эришишга халал беради.

5. Нутқ қоидалари таълимий-электрон ишланмаларда ўзбек тилида, шунингдек, зарур ҳолларда ўзбек ва рус тилларида тақдим этилиши мақсадга мувофиқ. Чунки бир қатор талабалар она тилида аввалроқ ўрганган қоидаларга таяниб, янги тақдим этилаётган материални осонроқ ўзлаштириш имконига эга бўлишлари нутқ ўстиришга маълум даражада кўмаклашади.

6. Мавзуга оид назарий маълумот амалий тавсиялар тарзида ихчам кўринишда берилиши ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Катта ҳажмдаги бундай матнни русийзабон талабалар тўла англаб етишлари мушкул. Демак, бундай матнлар тил ўргатишга ёрдам бериш ўрнига, аксинча, салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

7. Тил ўргатиш мақсадида яратилган таълимий-электрон ишланма таркибида турли луғатлар бўлиши шарт. Бевосита мавзу ва машғулот туридан келиб чиққан ҳолда ўзбекча-русча, русча-ўзбекча ёки бошқа турдаги луғатларга мурожаат қилиш ўринли. Масалан, ёзма нутқни ўстиришга йўналтирилган таълимий-электрон ишланмада имло луғати алоҳида ўрин тутиши лозим.

8. Матн устида ишлаш жараёнида талабалар нутқини ўстириш

учун анъанавий усулда яхши самара берувчи бир қатор топшириқлардан фойдаланилиши табиий: матнни давом эттириш, қисқартириш, кенгайтириш, унга режа тузиш ва ҳоказо. Бунда компьютер талаба таклиф этган вариантни бошқа (аввалдан дастурга киритилган) матн билан таққослаш ва ўрганиш имкониятини беради.

9. Таълимий-электрон ишланма назорат қилиш имконини бериши учун тест, машқ ва ўйинлардан кенг фойдаланиш лозим. Топшириқлар оддийдан мураккабга томон тамойили асосида тузилиши зарур. Шу билан бирга, *мустақил равишда матн тузиш, берилган шакл ёрдамида бошқа ҳужжат ёзиш, расмга қараб кичик ҳикоя ёзиш, луғатдан фойдаланиб, бошқотирмани ечиш, видеоасвирга овоз бериш* каби топшириқлар ҳам талабалар томонидан ижобий қабул қилиниши тажрибада ўз исботини топган.

10. Вазифаларни бажариш тезлиги ва тўғрилигини инобатга олиш ва талабани рағбатлантириш кўзда тутилиши зарур. *Баракалла!, Қойил!, Бироз адашдингиз, яна ўйлаб кўринг. Топшириқни қайта бажаринг, Мавзуни такрорлашингизга тўғри келади* каби ёзув ва мос равишда овоз ёрдамида талаба билан мулоқот ўрнатилиши мақсадга мувофиқдир.

Тил таълими жараёнида таълимий-электрон ишланмалардан самарали фойдаланиш ўқитувчининг маҳоратига бевосита боғлиқ. Агар у замонавий технологияларни ўзининг ишончли ҳамкорига айлантира олса, русийзабон талабаларнинг ўзбек тилини ўрганишларига катта ёрдам бера олиши шубҳасиз.

**Нигора УМАРОВА,  
ТДТУ ўқитувчиси.**

---

1 Тил таълимида аудиовизуал воситалар. Методик қўлланма. Т.: Зиё, 2002. 5-б.

2 Л.Г.Гордон. Мультимедиа как инструмент в гуманитарной сфере. М., 1998. С. 5-6.



## TANQID VA TAQRIZ

### Миллий уйғониш даври адабиётидан сабоқлар

Университетлар ва педагогика олий ўқув юртларида ўзбек тили ва адабиёти бакалаври тайёрлаш соҳасида ҳам ўтган йилларда бирмунча муваффақиятларга эришилди. Замонавий талабларга тўла жавоб берадиган ўқув режалари, ДТС ишлаб чиқилди ва улар ҳаётга татбиқ қилинмоқда. Уларда ўзбек тили ва адабиёти бакалаври тайёрлашдаги бир неча ўн йиллар давомида ҳаёт синовидан ўтган фанлар сақлаб қолинган. Айни пайтда истиқлол туфайли ўзбек филологияси эришган ютуқлар, сўнгги даврларда ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигида рўй берган ижобий ўзгаришлар самараси ўлароқ пайдо бўлган айрим янги фанлар ҳам ўқув режасидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Шундай фанлардан бири “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти”<sup>1</sup> фанидир.

Мазкур фан, аслини олганда, “Ўзбек адабиёти тарихи” фанининг бир қисмидир. Лекин халқимиз ва адабиётимиз тарихида кескин ўзгаришлар рўй берган XIX асрнинг охири XX аср бошларини истиқлол шарофати билан “Миллий уйғониш даври” деб атадик. Тан олиб айтиш керакки, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг заҳматкаш адабиётшуноси, марҳум профессор Бегали Қосимов раҳбарлигидаги бир гуруҳ олимларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” (1997) фани ўқув режасидан ўрин олди, намунавий дастурга эга бўлди. Аммо бу фан бўйича дарслик масаласи кўп йиллардан буён муаммо бўлиб келаётган эди. Мазкур фандан олий ўқув юртларида маъруза ўқийдиган профессор-ўқитувчилар ўз қўлларида бор материаллардан фойдаланиб, дарс ўтиб келардилар. “Маънавият” нашриёти 2004 йилнинг сўнгги ойида олий ўқув юртларининг ўзбек филологияси факультетлари учун “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” дарслигини чоп этгани ниҳоятда хайрли иш бўлди.

Мазкур дарслик марҳум проф. Б.Қосимов бошчилигида республикамизнинг таниқли олимлари, шу давр ўзбек адабиёти муаммолари бўйича салмоқли ва адабиётшунослигимизда ижобий баҳоланган илмий тадқиқотлар яратган филология фанлари док-



тори проф. Ш.Юсупов, филология фанлари номзодлари, доцентлар У.Долимов, Ш.Ризаев, С.Аҳмедовлар томонидан ёзилган. Дарслиқда филология фанлари доктори, таниқли фуқратшунос Н.Жабборов ва истеъдодли адабиётшунослардан О.Олтинбек қаламларига мансуб мақолалар ҳам ўрин олган.

Аввало шуни қайд этиш лозимки, дарслиқда давр адабиётининг асосий ва бошқа даврлардаги сўз санъатимиздан фарқли хусусиятлари тўғри кўрсатилган. Муаллифлар таъкидлаганларидек, “миллий уйғониш, миллатнинг ўзлигини англаш мазкур давр адабиётининг руҳи ва мазмунини ташкил қилди” (3-бет).

Ҳақиқатан ҳам, миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти ўзидан аввалги даврлар, масалан, уч хонлик даври (XVII, XVIII асрлар ва XIX асрнинг биринчи ярми) адабиётидан мавзу доирасининг кенглиги, янги адабий тур ва жанрларнинг дадил кириб келиб, адабиётимизда муҳим бўлиб қолганлиги билан фарқ қилади. Айрим адабиётшуносларимиз ҳозир ҳам ўзбек мумтоз адабиётининг шартли чегарасини 1917 йил деб кўрсатиш тарафдорларидир. Бу фикр айрим шоирларга нисбатан тўғридир, лекин XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида халқимиз тарихида рўй берган ўзгаришлар адабиётимиз ривожига катта таъсир кўрсатган бўлса, бу давр адабиёти ҳам, ўз навбатида, замонавий мавзуни асосий ўринга олиб чиқди. XIX аср охири ва XX аср бошлари ўзбек адабиётида замонавий мавзунинг марказий мавқени эгаллаши миллий уйғониш ҳаракати билан боғлиқдир. Давр адиблардан мазлум миллатнинг дардига малҳам бўлиш, унга ўзлигини англаш, қаддини тиклаб олиш ва истиқлол йўлини кўрсатишда мададкор бўлишини талаб этар эди. Шунинг учун ҳам миллий уйғониш даврининг пешқадам адиблари Абдулла Авлоний, Ҳамза, Тавалло, Иброҳим Даврон, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Чўлпон ва бошқалар қалам аҳллари ижтимоий мавзуларда, халқ ҳаётини реал тасвирловчи асарлар ёзишга чақирдилар. Улар ҳатто, ишқий мавзуда шеър ёзувчи шоирларни танқид қилганлари маълум. Жумладан, кўқонлик Иброҳим Даврон шундай шеърлари учун ҳамшаҳари Завқийни танқид остига олган.

Айнан шу даврда миллий матбуотимизнинг шаклланиши билан миллий публицистикага асос солинди. 1914 йилда “Падаркуш”нинг саҳналаштирилиши миллий театримиз ва драматургиямизнинг шаклланиши ва ривожига ҳал қилувчи таъсир кўрсатди. Матбуот ривожини билан адабий танқидчилигимиз тарихида янги босқич бошланди. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг ушбу асосий жиҳатлари мазкур дарслиқда атрофлича, асос-

ли фактлар ва далиллар билан ёритилганини қайд этиш лозим.

Дарсликда миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти тарихи куйидагича икки босқичга бўлинган ва бўлиниш сабаблари илмий жиҳатдан асослаб берилган:

1. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг илк босқичи: манбалари ва юзага келиши (XIX аср охирлари).

2. Миллий ва ижтимоий курашлар даври: тараққиёти ва тугатилиши (XX аср биринчи чораги) (4-бет).

Дарсликнинг “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг илк босқичи” қисмида дастлаб *миллий уйғониш, жадидчилик* атамалари атрофлича изоҳланган. Сўнг даврнинг ижтимоий-маданий қиёфаси (тарихий шароит, энг муҳим тарихий воқеа-ходисалар: чоризм истилоси, Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил этилиши, мустамлакачиликнинг моҳияти ва оқибатлари, миллий-озодлик ҳаракатлари, маданий ҳаётдаги ўзгаришлар ва ҳоказолар) кенг ёритилган. Муаллифлар мазкур адабий марказлардаги адабий муҳитнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида: “Адабий ҳаракатчилик анъанага кўра кўпроқ Қўқон, Хива, Самарқанд, Бухорода ривож топди. Бироқ Тошкент янги пойтахт сифатида тез юксалиб, адабий-маданий марказга айлана бошлади”, - деб ёзганлар (22-бет). Бу даврда Хивада адабий муҳит кўпроқ Муҳаммад Раҳимхон II - Феруз ҳомийлиги ва раҳбарлигида ривож топгани ва бу ерда ўнлаб истеъдодли шоирлар етишиб чиққани, Бухоро адабий муҳитида эса анъанавий икки тиллилик давом этгани, Қўқон адабий муҳити вакиллари ижодида мазмун ва шаклни янгилаш ҳаракатлари илк бор намоён бўлгани, Самарқандда ҳам адабий ҳаракат тобора кенгайиб, ўсиб боргани, Тошкентда матбуот билан боғлиқ адабиёт, таржимачилик ривож топгани ушбу босқичнинг асосий хусусиятларини белгилашда муҳим аҳамиятга эга эканини, бизнингча, муаллифлар тўғри белгилаганлар. Дарсликнинг мазкур қисмида ушбу даврда яшаб, ижод этган ўнлаб истеъдодли шоир ва адиблар номи санаб ўтилган. Улардан Муҳаммад Юсуф Баёний, Аҳмад Дониш, Мирзо Саҳбо, Дилшод Барно, Нодим Намангоний, Убайдуллоҳ Завқий, Зиёвуддин Ҳазиний, Анбар отин, Сиддиқий-Ажзий, Саидахмад Васлий, Юсуф Сарёмий, Саидрасул Азизийларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти мухтасар ҳажмдаги мақолаларда баён этилган (2-4-бет). Ушбу адибларнинг энг муҳим асарларига диққат қилинган, шеърларининг характерли ўринларидан парчалар келтирилган (2-4-бет).

Бу қисмдан ўрин олган Комил Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Аҳмад Табибий, Муқимий, Фурқат, Мухйи Хўқандий, Исҳоқ-

хон Ибрат, Фазлуллоҳ Алмаий, Каримбек Камийларнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти анча кенг ёритилган портрет-мақолалар адабий фактларга бойлиги, мазкур шоирларнинг ижодий қиёфасини белгиловчи асарлари таҳлилининг пухталиги билан аҳамиятлидир.

Мазкур мақолаларда маълум шоир ижодининг ўрганилиш тарихи, ҳаёт йўли, фаолиятининг асосий қирралари, ижодий мероси ҳақида маълумотлар келтирилиб, асарларидан намуналар таҳлил қилинган, уларнинг ўзига хос томонлари кўрсатилган, энг муҳими, ушбу ижодкорлар асарларига миллий истиқлол ғояси нуқтаи назаридан ёндашилган. Авваллари бизга ижодий қиёфаси яхши танишдек бўлган шоирларнинг янги-янги қирраларининг очиб берилиши мазкур мақолаларнинг салмоғини оширган.

Ёки шўролар даври адабиётшунослигида фақат қора бўёқлар билан “реакцион феодал-клерикал адабиёт”нинг кўзга кўринган вакили сифатида таърифлаб келинган Муҳйи Хўқандий ижоди ҳам мазкур дарсликда ўзининг ҳаққоний баҳосини олганини айтиш лозим. Айниқса, Муҳйи ва Муқимий муносабатларининг ёритилишидаги холислик, бағрикенглик дарсликнинг ютуқларидандир. Яқин ўтмишда ҳам шўро адабиётшунослиги бу икки шоирни икки қарама-қарши синфлар вакили, бир-бирларига ўта душман қилиб кўрсатар эди. Янги китобда эса бир мадрасада яшаб ўтган бу фақир ҳақир шоирларнинг ижодий ҳамкорлиги, ижод борасидаги мунозаралари адолатли тарзда очилган. Муҳйи адабий меросининг гўзал намуналари таҳлил этилган ўринлар ҳам, шубҳасиз, ўқувчини беэътибор қолдирмайди.

Дарсликнинг “Миллий ва ижтимоий курашлар даври адабиёти (XX асрнинг биринчи чораги)” қисми ҳам илмий теранлик билан ёзилган. Бу қисмда ҳам дастлаб давр адабий-маданий ҳаётига эътибор қилинган. Даврдаги тарихий воқеалар шиддати, йирик тарихий ҳодисалар ва буюк ўзгаришлар (Рус-япон уруши, 1905-1907 йиллардаги ғалаёнлар, Биринчи Жаҳон уруши, мардикорлик воқеалари, 1917 йилги февраль инқилоби, Октябрь тўнтарыши, большевиклар ҳукуматининг зулм ва зўравонликка асосланган сиёсати ва ҳоказолар)га дарсликда керакли ўрин ажратилган. Бу ўзини оқлаган, чунки давр маданий-адабий ҳаётидаги катта ўзгаришларни тарихий воқеалар таъсирисиз асослаш мумкин эмас. Тараққийпарвар, миллатпарвар зиёлилар томонидан ташкил этилган “Жамияти хайрия”, “Тарбияи атфол”, “Турон”, “Нашриёт”, “Умид”, “Зарафшон”, “Ғайрат” каби уюшма ва ширкатлар, “Беҳбудия” кутубхонаси, “Исҳоқия” матбааси ҳақидаги маълумотлар ҳам қимматлидир. Шу ўринда Кўқондаги “Мадоро”

кутубхонаси, “Мактаб” уюшмаси, “Таълими маориф” (“Маориф тарқатиш”) жамиятини ҳам ушбу рўйхатга қўшишни лозим топдик. Чунки улар ҳам давр маданий-адабий ҳаётида сезиларли из қолдирган. Жумладан, “Таълими маориф” жамияти Туркистонда биринчилардан бўлиб жаҳид мактаблари учун малакали ўқитувчилар тайёрлаш масаласини кўтариб чиққан ва 1917 йилнинг кузида очилган Қўқон дорулмуаллимининг асосчиси бўлган.

Янги адабиётдаги наср ва драматургия тараққиёти ҳам муаллифлар диққатидан четда қолмаган. Дарслиқда янги замонавий адабиётшунослик ва танқидчилик айна шу даврда шаклланганлиги ҳақидаги асослаб берилган хулоса ҳам яқин ўтмишдаги адабиётларда янги ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқид шўролар замонида шаклланган ва ривож топганлиги ҳақидаги маълумотнинг нотўғрилиги исботи бўлган, чунки янги адабиётшунослик ва адабий танқиднинг шаклланиши жаҳид матбуоти билан боғлиқ бўлиб, у миллий уйғониш даврининг маҳсулидир.

Дарслиқнинг бу қисмидан Исмоилбек Гаспринский, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сирожиддин Сидқий, Муҳаммадшариф Сўфизода, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон каби мазкур давр адабий ҳаётида ёрқин из қолдирган, муҳим аҳамиятга эга бўлган йирик асарлар яратган адиблар ижодига бағишланган мақолалар ўрин олган. Уларда мазкур адибларнинг ижодий қиёфаларини етарли даражада очиб берувчи таъриф ва таҳлиллар мавжуд.

Дарслиқдан Русия жаҳидчилилик ҳаракатининг раҳнамоси Исмоилбек Гаспринскийнинг ҳаёти ва фаолиятига ҳақли равишда ўрин ажратилганини қайд этиш лозим. *Исмоилбек Гаспринскийнинг “ижодий фаолияти, айниқса, маслак-интилишлари билан танишиш Туркистон жаҳидчилиги ва жаҳид адабиётининг шаклланиш ҳамда ривожланиш босқичларинигина эмас, умуман, мазмун-моҳиятини англашда, йўналишларини белгилашда ҳам беихоя муҳим аҳамиятга эга”* (221-бет).

Мазкур дарслиқнинг ижобий жиҳатларидан яна бири шуки, унда адабиётшунослигимизнинг сўнгги ютуқларидан ҳам самарали фойдаланилган. Китобдаги мавжуд расмлар, фотосуратлар ҳам унинг қимматини оширишга хизмат қилган.

Юксак илмий-назарий савияда ёзилган ушбу дарслиқ айрим жузъий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Жумладан, китобнинг 55-бетида Комил Хоразмий ит йилида, яъни 1897 йилда дунёдан ўтгани ҳақида маълумот берилган, ваҳоланки, ит йили 1898 йилнинг 22 мартдан 1899 йилнинг 21 мартгача давом этган. Де-

мак, Комилнинг вафоти йилини аввалги китоблардагидек 1899-йил деб кўрсатилса тўғри бўлар эди.

Сўфизода ижодига оид мақолада ҳам чалкашлик мавжуд. Дарслиқда Сўфизоданинг 65 ёшга тўлиши муносабати билан юбилей 1935 йилнинг 29 январида ўтказилгани ҳақида, дарсликнинг 351-бетида шоир 1937 йилда 57 ёшида ҳалок бўлгани тўғрисида маълумот берилган. Туғилган йили эса 1880 йил деб кўрсатилган (340-341-бетлар).

Шунингдек, Сўфизоданинг 1900-1913 йилларда “Садойи Туркистон”да фаол қатнашиб тургани ҳақидаги фикрга ҳам тузатиш киритиш керак, чунки “Садойи Туркистон” газетаси 1914 йилнинг 4 апрелидан Тошкентда чиқа бошлаган. Абдулла Қодирийнинг “Янги масжид ва мактаб” номли илк мақоласи “Садойи Туркистон” газетасининг 1914 йил 1 апрель сонидан эълон қилинган ҳақидаги маълумот ҳам ислохталабдир.

Ҳамзанинг ҳажга кетиши санаси 1911 йил деб кўрсатилган (386-бет). Ваҳоланки, Ҳамза 1912 йил октябрида Аксиня Уваровага уйланидан сўнг бошига тушган можаролар оқибатида Қўқондан чиқиб кетган ва 1912 йилнинг охирида ҳаж сафарига жўнаган.

Яна бир мулоҳаза. Исмоилбек Гаспринский ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги мақолага катта ўрин (30-бет) ажратилган, Ҳ.Ҳ.Ниёзий ижоди ҳақидаги мақола эса 15 бет, Абдулла Қодирий ҳақидагиси 24 бет бўлган. Ёки давр адабиётида ўзининг ажойиб лирикаси, ҳажвиёти ва бошқа асарлари билан ёрқин из қолдирган Завқий ижодига жуда оз ўрин ажратилган деб ўйлаймиз, чунки большевиклар қилган хунрезликларни адабиётимизда биринчи бўлиб ушбу оташқалб шоир тасвирлаган.

Ушбу жузъий камчиликлар мазкур дарсликнинг умумий савиясига асло путур етказмай, улар дарсликнинг кейинги нашрларида тузатилади деган умиддамиз.

Хуллас, “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” дарслиги олий ўқув юртларининг ўзбек филологияси факультетларида таҳсил олувчи талабалар учун ҳам, тил ва адабиёт ўқитувчилари учун ҳам зарурий манбага айлангани шубҳасиздир.

**Рустамжон ТОЖИБОЕВ,**  
**Қўқон ДПИ доценти, филология фанлари номзоди.**

---

1 Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Т.: Маънавият, 2004. 462-б. Бундан кейинги иқтибослар шу манбадан олинган бўлиб, қавс ичида бети кўрсатилган.



### Тарбиячи, танқидчи, таржимон

Озод Шарафиддинов касб танлашга ҳечам қийналмаган. У энди мактабга борганида Марк Твеннинг (1835-1910) “Том Соьернинг саргузаштлари” (1876) асари ўзбек тилига таржима қилинган, тилга тушган, айрим зиёлилар ўз ўғилларини эркалаб Том деб атай бошлаган эдилар. 7-8 ёшли Озод “Том Соьер” билан шунчалик қадрдонлашиб кетдики, уни бағрига босиб уйкуга кетар, кундуз кунлари қўлтиғига қистириб юрарди. Шунинг учун Озод домланинг “Китобларим ҳақида ҳикоялар” туркумининг “Том Соьернинг саргузаштлари”дан бошланганлиги табиий ҳол эди. Кейинчалик “Қўтлуғ қон”, “Ўткан кунлар”, “Кеча ва кундуз” ўқилди. Мактаб ўқувчиси Озод Шарафиддинов илк шеърларини Ҳасан Пўлатга кўрсатди, унинг шеърят ҳақидаги суҳбатларини жон қулоғи билан тинглади. Ўнинчи синфни 1946 йилда тугатгач, ҳеч иккиланмасдан Ўзбекистон Миллий университети (собиқ САГУ)нинг филология факультетига келди. Университетда ўқиётганида Тошкентдаги 59-мактабда ўзбек тили ва адабиётидан дарс бера бошлади.

О.Шарафиддинов аспирантура таҳсилани Москвада Жаҳон халқлари адабиёти институтида таниқли адабиётшунос Корнелий Люцианович Зелинский раҳбарлигида ўтади. У илк тақриз, мақолаларини 50-йилларда “Шарқ юлдузи”, “Ўзбекистон маданияти”да чоп эттирди.

1955 йилдан бошлаб О.Шарафиддинов педагоглик касбини танқидчилик билан омухта ҳолда давом эттирди. Олий ўқув юрти домласининг танқидчилик билан шуғулланиши табиий бир ҳол экан. Уйлаб кўрсам, Ҳ.Ёқубов, А.Олимжонов, Ҳ.Убайдуллаев, О.Икромов, Т.Собиров, Н.Шуқуров, У.Норматов, А.Раҳимов, У.Ўлжабоев, А.Каттабеков, О.Тоғаев, Т.Бобоев сингарилар ҳам мунаққид, ҳам муаллим бўлган эканлар. Озод Шарафиддиновга профессорлик унвони, *етук танқидчи* деган эътироф ниҳоятда ярашар эди. Унинг ҳар бир китоби, мақола, портрет, эссесида профессорлик нигоҳи сезилиб турарди. Озод ака университет профессори бўлмаса, эҳтимол, “Яловбардорлар” очерклар китобини

яратмас эди. “Яловбардорлар”нинг яратилишига қардош халқлар ва жаҳон халқлари адабиёти намояндалари ижоди ҳақида маъруза ўқиш эҳтиёжи туртки бўлди. Озод ака Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақида махсус машғулотлар ўтказишни жуда ёқтирарди. “Истеъдод жилолари” ва “Абдулла Қаҳҳор” асарларида мана шу қизиқиш тафти аниқ сезилади.

Озод Шарафиддинов XX аср ўзбек ёзувчилари ижоди ҳақида маъруза ўқиди, семинарлар ташкил қилди. У ҳамиша изланар, ёзувчи ижодининг янги-янги қирраларини кашф этарди. Ҳамза ижодининг 60-70-йиллардаги талқинларига қўшилмасди. Лекин Ҳамза истеъдодли ёзувчи эканлигини дил-дилидан ҳис қиларди. Ниҳоят, Мустақиллик даврида О.Шарафиддинов “Истибдод қурбони” номли мақоласини ёзиб, унда Ҳамзанинг адабиётимиздаги ўрни, аҳамиятини кўрсатиб берди. Профессор О.Шарафиддинов Чўлпон ва Ойбекка ҳам бағишлаб мақолалар ёзди. Унинг “Чўлпонни англаш”, “Миллатни уйғотган адиб” каби тадқиқотлари шулар жумласидандир. Уларда Озод ака бу икки улуг санъаткор ҳақидаги ҳақиқатни юзага чиқарди. Озод Шарафиддинов “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг муаллифларидан бири. Бу дарсликдаги О.Шарафиддинов мақолалари педагог-тадқиқотчи - танқидчи моҳиятини очиб бериши билан бирга, унинг адабиётимиздаги ролини кўрсатади.

Озод Шарафиддинов кўп ўқирди, тушуниб, ҳис этиб мутолаа қиларди. Бу хусусият педагог учун ҳам, танқидчи учун ҳам ниҳоятда зарурдир. Асарни ҳис қилиб, теран англаб ўқиш Озод Шарафиддиновнинг таржимонлик билан шуғулланишига сабаб бўлди. Устоз ижоди давомида юзлаб асарларни таржима қилди. “Жаҳон адабиёти” журналида бош муҳаррирлик қилар экан, О.Шарафиддиновнинг профессорлик укуви янги бир кўринишда намоён бўлди. У Фарбий Европа, Америка, Япония, Хитой сингари минтақа, юртлар адабиётларидаги оқимлар, поэтика, эстетика, фалсафа, социологиянинг нозик муаммоларини кунт билан ўрганди, сарасини сарага, пучагини пучакка ажратди. Журналхонларга модернизм, экзистенциализм, сюрреализм, авангардизм, постструктурализм сингарилар ҳақида мақола ва филологик очерклар тавсия этилди. Эътиборлиси шундаки, О.Шарафиддинов санъат ва адабиётга оид оқимларга шайдо-махлиё бўлиб қолмади. Янги оқимлар ҳақидаги мақоласига “Модернизм жўн ҳодиса... эмас” деган босиқ, ўйлантирадиган сарлавҳа қўйди. Вафотидан икки-уч ой муқаддам О.Шарафиддинов жаҳон адабиёти бўйича 25 бос-

ма табоқ ҳажмида мажмуа тайёрлади. Унга 30 ёзувчи, файласуф, нафосатшунос, социолог ҳақидаги очерк, эссе, илмий ме­муарлар киритилган. Бу хрестоматия - мажмуа чоп этилиш ара­фасида.

Озод Шарафиддинов умрининг сўнгги нафаси 4 октябрь 2005 йилгача ниҳоятда баракали ижод қилди. Олим, мунаққид Озод Шарафиддиновнинг 30 га яқин китобларининг бари нафақат ил­мий тадқиқотчилар, балки кенг ўқувчилар оммаси учун қиммат­лидир. Озод аканинг 2004 йилда чоп этилган “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар” китобларида муаллифнинг ўзлиги, истеъдоди, интеллектуал моҳияти яққол намоён бўлган. Олим - ижодкорнинг жўшқин умри асарларида ҳамда унинг ижод дунё­сидан баҳраманд бўлган шогирдлари, кейинги авлод адиб ва танқидчилари асарларида давом этади.

**Абдугофур РАСУЛОВ,  
ЎзМУ профессори.**

---

### **Беназир сиймо эди**

Ўтган аср 60-йилларининг бошлари. Мен Миллий универси­тетнинг филология факультети аспирантурасида таълим олар­дим. Ўша кезлари факультет қошидаги бадиий ижод тўғарагига устоз мунаққид Матёқуб Қўшжонов раҳбарлик қиларди. Кунлар­нинг бирида домла тўгаракнинг навбатдаги йиғилишида ғаройиб ёш истеъдоднинг янги асари муҳокама этилиши, унда албатта иштирок этишим зарурлигини айтдилар. Бордим. Хонага ҳамма­дан кейин қорачадан келган, озгин, бўйчан, чехраси, бутун вужу­ди бронзадан қуйилгандай пухта-бежирим йигит қўлтигида пап­ка билан кириб келди. Домла уни Шукур Холмирзаев, деб та­ништирдилар. Домланинг илтимосига кўра, у янги қиссасини ўқий бошлади. Илк дақиқалардаёқ асар давра иштирокчиларини ўзига мафтун этди-қўйди. Мен шу пайтга қадар ўзбек адабиёти­да бу хил услубда битилган насрий асарни ўқимаган эдим. Му­аллиф хикоя қилмайди, гўё ёзмайди, балки воқеа-ҳодисалар, одамлар қиёфаси, гап-сўзлари, руҳиятидаги жараёнлар манза­расини худди рассомдек чизиб кўрсатади; ҳодисаларга аралаш­майди, баҳо беришга шошилмайди, четдан туриб тасвирлайди... Асар ҳаммага маъқул тушди. Орадан кўп ўтмай, босилиб чиқди.



“Тўлқинлар” номи остида чиққан бу қисса эл оғзига тушди, улкан адиб Абдулла Қаҳҳор қисса муаллифини олқишлаб, унга мактуб йўллади. Абдулла Қаҳҳор хонадонидagi гурунглarda адибнинг Шукур ҳақида айтган кўп илиқ гапларини эшитганман. Бир гал у: “Шукур кулса, тишини оқини кўрсатмай кулади; йиғласа, кўзёш тўкмай йиғлайди. Прозаик ёзувчи учун бу – ноёб фазилат”, - деган эди. Шукур услуби ҳақида бундан ошириб бир гап айтиш қийин.

Ўша қисса муҳокамасидан бошлаб Шукур билан ака-укадай бўлиб кетдик. Ҳар гал учрашганимизда фақат ва фақат адабиёт, ижод муаммолари устидагина гап бўларди, гоҳо тортишиб ҳам қолардик... Сухбатларимиздан фақат иккитаси қоғозга туширилиб, матбуотда эълон этилди. “Услуб, бадиий шакл муаммолари”, “Устоз ибрати” деб номланган сухбатларни яқинда қайта ўқиб, кўнглим равшан тортди. Орадан 20-30 йиллар ўтса ҳам, эскирмабди, замона зайли тақозосига кўра тилга олинган айрим гап-сўзларни демаса, уларни бугунги кунда тўла ҳолида қайта нашр этавериш мумкин. Афсус, орада бўлиб ўтган, ҳозир ҳам асқотадиган қанчадан-қанча адабий мулоқотларимиз қоғозга тушмай, ҳавога сингиб қолиб кетди...

Шукур талабаликдан бошлаб то умрининг охиригача Тошкентда яшаса-да, шу ерда уйланиб, уй-жойли, бола-чақали бўлса-да, ўзи туғилиб ўсган Сурхон фарзандилигича қолди. Феъл-атвори, гап оҳанглари сурхонча; тоғликларга хос қайсар, чўрткесар. Ниҳоятда кўп ўқиган, жаҳон адабиёти билан таниш чин замонавий зиёли, бошидан шляпаси тушмайдиган, кийиниши, кўриниши ўта замонавий бўлишига қарамай, “тоғлик” феъл-атвори ўзгармади. Яшаш тарзи ҳам ўша-ўша. Ҳатто, Дўрмондаги боғ-ҳовлисини ҳам Бойсун жунглисининг бир бўлагига айлантирди. Шу масканда яйраб, кайф қилиб яшади, ўй сурди, тинмай ижод этди.

Шукур она юртини ниҳоятда яхши кўрар, у билан фахрланар, нуқул ўша томонга талпинар, бугина эмас, устозларига, қалам-каш дўстларига уни кўрсатгиси, кўз-кўз қилгиси келарди. М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов, Мирмуҳсин, О.Ёқубов, П.Қодиров каби устозлар унинг таклифи билан бир неча бор бу юртга ташриф буюрганлар. 70-йилларнинг бошларида мен ҳам Бойсунда, Шукурнинг камтарона хонадонида меҳмон бўлганман; отаси, онаси, қариндош-уруғлари билан яқиндан танишганман. Ёз ойлари Бойсун бамисоли жаннат қиёфасига киришини ўз кўзим билан

кўрганман. Шукур бу юртда ўзини қанчалар эркин тутишини, бу азиз тупроқнинг ҳар бир қаричини, у ерда яшайдиган ҳар бир хонадон аъзоларини, бу заминдаги ҳар бир дарахт, ҳар бир ирмоқни қанчалар яхши билишини кўриб, қойил қолганман. Бойсун шаҳри теварак-атрофларини сайр этар эканмиз, Алпомиш билан боғлиқ жойлар, Навоий, Бобур ўтган йўллар ҳақида худди ўзи кўргандек ҳикоя қилар, қадим чинор остида Машраб кўлига сетор олиб куйлаган ғазалларни ёддан айтарди. Арчазор адир остида ястаниб ётган кенг яйловга бошлар экан, жилға бўйидаги супадек текис жойга ишора қилиб, Бобур Мирзо айна шу масканда ўтов тикиб, шаҳзода Бадиуззамонни қабул қилгани, у билан музокаралар олиб борганини тўлиб-тошиб сўзлаб берганди... Ўша куни яқинларидан бирининг хонадонидаги меҳмондорчилик сира эсимдан чиқмайди. Тасодиф туфайли айб қилиб қамалиб, яқиндагина тутқунликдан қайтган мактабдош дўстини топтириб келди. У яхшигина хонанда экан. Иккалови жўровоз бўлиб, Маъмуржон Узоқов йўлларида Бойсуннинг тунги осмонини ларзага солиб, тонг отгунча куйлашди. Шукур яхшигина актёр эканини, университет тўғарагида Ҳамлет ролини қойилмақом қилиб, ижро этганини билардим. Аммо унинг етук хонанда эканлигини биринчи ва охириги марта кўришим.

Ёзувчининг кимлигини билмоқчи бўлсанг, унинг туғилиб ўсган юртини бориб кўр, деган нақлнинг нақадар ҳақ эканига ўша сафар чоғи яна бир қарра иқрор бўлдим. Тенгдошларидан бири ҳазил аралаш Шукурни “Ўзбекларнинг Шолохови” деб атарди. Бу ҳазил гап тагида жиддий асос бор. М.Шолохов рус адабиётида она юрти – Дон руҳи-колоритини кашф этгани каби, Шукур Холмирзаев XX аср миллий адабиётимизга Сурхон, аниқроғи, Бойсун руҳи – колоритини олиб кирди. Унинг ҳикоя, очерк, қисса, драма, романларини яхлит ҳолда кўз олдингизга келтиринг, уларда Бойсун нафаси баралла уфуриб туради, улар ортида эса улкан адибнинг Сизга хиёл жилмайиб, аммо жиддий назар ташлаб турган беназир-ўйчан чехраси намоён бўлади.

**Умарали НОРМАТОВ,  
ЎзМУ профессори.**

# ЖУРНАЛНИНГ 2005 ЙИЛГИ СОЎЛАРИДА ЧОП ЭТИЛГАН МАҚОЛАЛАР РЎЙХАТИ

## **Муаммолар... Вазифалар... Ечимлар...**

Муҳаббат АБДУРАИМОВА. Анжуман одимлари. 3-сон, 3-б.  
Қўйсин ТЎХТАЕВА. Миллий дастур талаблари асосида чет тили-  
ни ўқитиш методикасини такомиллаштириш. 2-сон, 16-б.

## **Оммавий ахборот воситалари муаммолари**

Юлдуз ОРТИҚОВА. Жонли эфирдаги нутқ муаммолари. 3-сон, 6-б.  
Олим ТОШБОЕВ. Мукамаллик йўлида. 3-сон, 8-б.

## **Методика**

Раъно ЙЎЛЧИБОЕВА. 7-синфда “Богловчилар” мавзуси бўйича му-  
стаҳкамлаш дарси. 1-сон, 5-б.

Барно МИРКАМОЛОВА. Адабиёт дарсларида мультимедиа воси-  
таларидан фойдаланиш. 2-сон, 19-б.

Ўғилой МИСИРОВА. Касб-ҳунар коллежларида ўзбек тилини  
ўқитиш. 3-сон, 23-б.

Наргиза МУСУЛМОНОВА. Она тилини табақалаштириб ўқитишда  
мураккаб машқлар. 5-сон, 4-б.

Зокир РАҲИМОВ. Жадид насрининг тараққиёт хусусиятлари. 2-  
сон, 27-б.

Ақбарали САБИРДИНОВ. Умумтаълим мактабларида Ойбек шеър-  
ларини ўрганиш. 1-сон, 21-б.

Мақсуда САРИБОЕВА, Умаржон ЗАКБАРОВ. Умумтаълим мактаб-  
ларининг 9-синфида “Ҳайрат ул-аброр” асарини ўрганиш. 5-сон, 9-б.

Ёқуб САИДОВ. Чўлпон драмасининг тили хусусида. 5-сон, 14-б.

Қаҳрамон ТЎХСАНОВ. Сайфи Саройи ҳаёти ва ижодини ўрга-  
нишда кўргазмалilik. 1-сон, 11-б.

Маҳфуза ТЎЙЧИЕВА. Адабиёт дарсликларидagi савол ва топши-  
риқлар ҳақида. 3-сон, 17-б.

Исроил ТОШЕВ. Нутқда юклама воситасида боғланган қўшма гап-  
лардан фойдаланишни ўргатиш тажрибасидан. 5-сон, 6-б.

Баҳром УМАРОВ. Алишер Навоий қитъаларининг талқини. 1-сон,  
16-б.

Зулфия УСМОНОВА. Адабиёт ўқитишда ахборот технологиялари-  
дан фойдаланиш имкониятлари. 3-сон, 20-б.

Холида ФОЗИЛОВА. Ўқувчиларга Завқий ижодини замонавий тех-  
нология асосида ўргатиш. 5-сон, 18-б.

Нигора ХЎЖАЕВА. 6-синфда “Ҳайвонот отлари” мавзуси бўйича  
ўйин-топшириқлардан фойдаланиш. 3-сон, 11-б.

Рихси ХУДОЁРОВА. Она тили дарсларида ўйинлардан фойдаланиш. 3-сон, 13-б.

Фарида ЭГАМБЕРДИЕВА. Чўлпон ижодини янги педагогик технология асосида ўрганиш. 3-сон, 14-б.

Соҳиббахон ҚЎЛДОШЕВА. Абдулла Қодирий ижодига оид мусобақадарс. 2-сон, 25-б.

Абдуғопир ҚОСИМОВ. “Бегона”да абсурд руҳи. 5-сон, 23-б.

Дилдор ҲАКИМОВА. Адабиёт дарсларида образлилик мавзусини ўрганиш тажрибасидан. 2-сон, 32-б.

### **Тилшунослик**

Тўлқин АСАДОВ. Равишлардаги “соддаланиш” ҳодисаси хусусида. 1-сон, 25-б.

Иномжон АЗИМОВ. Қўшма гапларнинг таснифига доир. 2-сон, 38-б.

Абдуҳаким АЛИҚУЛОВ. Лексемаларнинг таснифига доир. 2-сон, 45-б.

Лазокат ЖАЛОЛОВА. А.Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида экстралингвистик воситалар ифодаси. 5-сон, 31-б.

Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА. Йўқлик-мавжудлик белгиси асосида зидланувчи гапларда шакл ва мазмун муносабати. 2-сон, 42-б.

Сиддиқжон МЎМИНОВ, Маъсуджон СУЛАЙМОНОВ. Дастхатнинг услубий хусусиятлари. 2-сон, 47-б.

Азамат ПАРДАЕВ. Вақт маъносини билдирувчи функционал кўмакчиларнинг айрим услубий хусусиятлари ҳақида. 1-сон, 27-б.

Анвар ОМОНТУРДИЕВ. Чорва билан “мулоқот” эвфемияси. 3-сон, 33-б.

Бердак ЮСУФОВ. Навоий асарларининг тили ҳақида. 3-сон, 28-б.

Фазлиддин ШАРИПОВ. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат тарзини ифодаловчи феъл шакллари. 5-сон, 34-б.

### **Адабиётшунослик**

Абусаид АБДУЛЛАЕВ. “Бўлар жаҳон обод бизга, эрур бўлса ватан обод”. 1-сон, 62-б.

Дилшод АҲМЕДОВ. Ўзбекнинг халқчил шоири. 1-сон, 66-б.

Сарвар АКОБИРОВА. Бадиий адабиётда Ер мавзуи. 2-сон, 67-б.

Зебинисо АҲМЕДОВА. Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида ота ва фарзанд руҳий кечинмаларининг бадиий талқини. 3-сон, 46-б.

Бахшилло АШУРОВ. Турсунбой Адашбоев ижодида табиат ва ватан тасвири. 3-сон, 52-б.

Назора БЕКОВА. Навоийнинг девон тузиш маҳорати хусусида. 1-сон, 39-б.

Феруза БЎРИЕВА. Ўзбек адабиётида масалларнинг кичик шакллари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари. 3-сон, 65-б.

Гулбахор БОБОМУРОДОВА. Илм-маърифат ҳақидаги Навоий гоёларининг болалар тарбиясидаги ўрни. 5-сон, 39-б.

Маҳфуза ДАВРОНОВА. Халқ дардида ёнган шоир. 1-сон, 55-б.

Ислонжон ЁҚУБОВ. Қаҳрамон қисмати ифодасида мифологик модель. 5-сон, 42-б.

Адолат ЗАЙНИДДИНОВА. Илм - маънавий камолот асоси. 2-сон, 54-б.

Гулчеҳра ИМОМОВА. Адабий-бадий синтезда доминантлик (устуворлик) масаласи. 2-сон, 75-б.

Қобил КУБАЕВ. Повесть ва қисса. 3-сон, 61-б.

Ғ. МУРОДОВ. “Кеча ва кундуз” романининг бадий қатламлари. 1-сон, 42-б.

Саъдулла МАТЁҚУБОВ. “Фано ва бақо” ҳикоясида инсон руҳияти ифодаси. 1-сон, 46-б.

Тозагул МАТЁҚУБОВА. Фафур Фулом адабий-эстетик қарашларининг айрим қирралари. 3-сон, 49-б.

Бухориддин МАМЕДОВ. Ўзбек ва қозоқ халқлари адабий алоқалари тарихига бир назар. 5-сон, 47-б.

Жамила НУТФУЛЛАЕВА. Навоий шеърлятида мухаммаснинг ўрни. 1-сон, 37-б.

Манзура ПИРНАЗАРОВА. Улуғбек Ҳамдамнинг “Мувозанат” романида полифоник тафаккур ва услуб. 1-сон, 50-б.

Малика РУСТАМОВА. Янги давр ўзбек ҳикоялари ва қиссаларида руҳий таҳлил услуби. 2-сон, 60-б.

Ваҳоб РАҲМОНОВ. Алишер Навоийнинг бадий мўъжизаси. 5-сон, 37-б.

Иброҳим ТУРСУНОВ. Диний термалар. 2-сон, 70-б.

Феруза УЗОҚОВА. “Девону луғатит-турк”даги кўшиқларнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида. 3-сон, 36-б.

Мунаввар ФАРМОНОВА. “Лайли ва Мажнун” достонида табиат тасвири. 2-сон, 51-б.

Гулсанам ХОЛИҚУЛОВА. Очилдимурод Мирийнинг “Рустам ва Сўхроб” достони поэтикаси. 1-сон, 57-б.

Ҳусниддин ЭШОНҚУЛОВ. Алишер Навоий ғазалиётида борлиққа муносабатнинг бадий ифодаси. 3-сон, 41-б.

Маҳфуза ҚОРАХЎЖАЕВА. Ойбек асарларининг маънавий хазинамиздаги ўрни. 2-сон, 57-б.

Олимжон ҚАЮМОВ. Ўзбек халқ тижорат кўшиқлари ҳақида. 3-сон, 68-б.

Нигора ҲАЙИТАЛИЕВА. Лирикада бадий тафаккур ва миллий рух масалалари. 3-сон, 56-б.

### **Маънавий қадриятларимиз**

С.СОЙИПОВ. “Қиссаи Сайқалий” асари ва унинг манбалари. 1-сон, 69-б.

Нигора СУЛАЙМОНОВА. Маҳмуд аз-Замахшарийнинг адабий мероси нашрлари. 2-сон, 80-б.

Шавкат ҲАЙИТОВ. Кайковус ва Алишер Навоий талқинида қалб тарбияси. 2-сон, 84-б.

### **Қиёсий тилшунослик**

Зафар НАЗАРОВ. Турк тилини ўқитишда айрим кўмакчи феълларнинг лексик-семантик хусусиятлари. 5-сон, 55-б.

Қундуз САПАРОВА. Фоностилистика, фоностилема ва талаффуз услублари. 1-сон, 32-б.

### **Адабий тақвим**

Бойбўта ДЎСТҚОРАЕВ. Маҳмудхўжа Бехбудий - таълим ислоҳчиси. 4-сон, 90-б.

Бекмурод ЙЎЛДОШЕВ. Ижодқор заҳмати. 3-сон, 72-б.

Наим КАРИМОВ. Ойбекнинг адабий мероси. 2-сон, 3-б.

### **Умуммиллий дастур - амалда**

Муҳаббат АБДУРАИМОВА. Тажриба-синов ва ундан кутилаётган натижалар. 4-сон, 3-б.

Адабиётдан такомиллаштирилган Давлат таълим стандарти. 4-сон, 23-б.

Адабиётдан такомиллаштирилган ўқув дастури. 4-сон, 26-б.

Инглиз тилидан такомиллаштирилган Давлат таълим стандарти. 4-сон, 44-б.

Инглиз тилидан такомиллаштирилган ўқув дастури. 4-сон, 48-б.

Қозоқбой ЙЎЛДОШЕВ, Қундузхон ҲУСАНБОЕВА. Таълим стандартлари ҳақида. 4-сон, 87-б.

Немис тилидан такомиллаштирилган Давлат таълим стандарти. 4-сон, 65-б.

Немис тилидан такомиллаштирилган ўқув дастури. 4-сон, 68-б.

Она тилидан такомиллаштирилган Давлат таълим стандарти. 4-сон, 6-б.

Она тилидан такомиллаштирилган ўқув дастури. 4-сон, 10-б.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 5-синфи учун ўзбек (давлат) тилидан Давлат таълим стандарти. 4-сон, 35-б.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг 5-синфи учун ўзбек (давлат) тилидан Давлат ўқув дастури. 4-сон, 38-б.

Француз тилидан такомиллаштирилган Давлат таълим стандарти. 4-сон, 76-б.

Француз тилидан такомиллаштирилган ўқув дастури. 4-сон, 79-б.

### **Таржимашунослик**

Н.ЎРМОНОВА. Таржимада тарихий-архаик лексикани акс эттириш тамойиллари. 1-сон, 73-б.

### **Илмий ахборот**

Шухрат АБДУЛЛАЕВ. Ўзбек ва қорақалпоқ тилларидаги *бош қотирмоқ* ибораси ҳақида. 1-сон, 78-б.

### **Амалий фойдаланиш учун**

Гулжамила АЪЗАМХЎЖАЕВА. Бу диёрда асло гуллар сўлмайди. 5-сон, 71-б.

Раъно ТОЛИПОВА. Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўзбек тили фанидан 6-7-синфлар материалларини режалаштириш. 1-сон, 81-б.

Кавсар ТУРДИЕВА, Раим ФАРҲОДИЙ. Шеърлар. 2-сон, 93-б.

Раим ФАРҲОДИЙ, Кавсар ТУРДИЕВА. Шеърлар. 1-сон, 84-б.

### **Нуктаи назар**

Меҳринисо АБУЗАЛОВА. Пайт, ўрин, миқдор маъноларини англаувчи сўзларни ўрганиш ҳақида баъзи бир мулоҳазалар. 5-сон, 59-б.

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ. Ўзбек тилида товушлар интенсивлиги. 1-сон, 86-б.

Ҳаёт ЛАТИПОВ. Эгалик шакли қўшимчаларини ўрганиш ҳақида. 2-сон, 91-б.

Йўлдош СОЛИЖОНОВ. Ремаркалар ҳақида. 5-сон, 65-б.

Ихтиёр УМИРОВ. Кўчим асосли турғун бирикмалар. 5-сон, 62-б.

### **“Йил ўқитувчиси - 2004” кўрик-танлови**

Ўғилой МАВЛОНОВА. Баркамол авлод устозлари. 1-сон, 3-б.

### **Мумтоз адабий асарлар луғати**

Боқижон ТҲХЛИЕВ. Қадимги туркий тил луғати. 3-сон, 78-б.; 5-сон, 52-б.

### **Чет тилини ўргатиш масалалари**

Дилдора РЎЗМЕТОВА. Инглиз тили дарсларида интерфаол усуллардан фойдаланиш. 5-сон, 85-б.

Шоира ЮСУПОВА. Инглиз тилидаги “to be” феъли турлари ва уларни ўргатиш. 3-сон, 87-б.

Г.ҚУРБОНОВА. Французча мақол ва маталларни ўрганиш. 3-сон, 91-б.

### **Этимология**

М.НОРҚУЛОВА. Ўз ва ўзлашма исмлар ҳақида. 5-сон, 95-б.  
Носиржон ОХУНОВ. Антропотопонимлар ва уларнинг ясалиши.  
1-сон, 90-б.

### **Сўраган экансиз**

Аҳадхон МУҲАММАДИЕВ. Муҳийми ёки Муҳйи. 5-сон, 92-б.  
Рустам ТОЖИБОЕВ. Шоир Завқий қачон вафот этган? 2-сон, 95-б.

### **Сихат-саломатлик йилига**

Шаҳноза ЖЎРАЕВА. 8-синф учун диктант матнлари. 5-сон, 83-б.  
Маҳбуба ХЎЖАЕВА. 8-9-синфлар учун баён матнлари. 3-сон, 85-б.

### **Адабиёт тарихи**

Дилшод РАЖАБОВ, Хусан БЕРДИЕВ. “Девону луғатит-турк”даги адабий парчаларда қофия масаласи. 3-сон, 81-б.

### **Меросимиз хазинасидан**

Самад ХЎЖАНОВ. Янги топилган қўлёзма луғат. 3-сон, 94-б.

### **Барҳаёт умрлар**

Зариф ҚУВОНОВ. Навоийшунос олим Абдуқодир Ҳайитметов. 5-сон, 88-б.

*Журналдан кўчириб босилганда “Тил ва адабиёт таълими”дан олинди, деб изоҳланиши шарт.*

*Журналда нашр этилган мақолаларда муаллифларнинг таҳририят нуқтаи назарига мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалари бўлиши мумкин.*

*Таҳририятга келган қўлёзмалар муаллифларга қайтарилмайди.*

---

Босмаҳонага 11.11.2005 да топширилди. Офсет усулида чоп этилди.  
Қоғоз формати 60x84 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Шартли босма табағи 9,76. Шартли табағи 4,65.  
Нашриёт ҳисоб табағи 5,14. Адади 8148 нусха.

Буюртма № . Баҳоси эркин нархда.

---

**Журнал индекси: 872**

---

**"Print express-servis" босмаҳонасида чоп этилди.  
Манзил: Тошкент ш., У.Носир кўчаси, 75-уй.**